

DEPORTATION DER DEUTSCHEN DER UKRAINE

Informationsmaterialien
V. Martynenko

ДЕПОРТАЦІЯ НІМЦІВ УКРАЇНИ

Інформаційні матеріали
В. Мартиненко

Публікація здійснена з ініціативи Ради німців України за фінансової підтримки Федерального міністерства внутрішніх справ Німеччини через Благодійний Фонд «Товариство Розвитку».

Die Publikation wurde auf Initiative des Rates der Deutschen der Ukraine mit finanzieller Unterstützung des Bundesministeriums des Innern (BMI) durch den Wohltätigkeitsfonds „Gesellschaft für Entwicklung“ erstellt.

Відповідальність за зміст публікації несе автор. Погляди автора можуть не відображати позицію організаторів та донорів.

Für den Inhalt ist der Autor verantwortlich. Die vertretenen Ansichten spiegeln nicht notwendigerweise die Position der Organisatoren oder der Fördermittelgeber wider.

DEPORTATION DER DEUTSCHEN DER UKRAINE

ДЕПОРТАЦІЯ НІМЦІВ УКРАЇНИ

Вспуп

Бурхливі події Другої світової війни суттєво змінили етнокультурний ландшафт низки регіонів України. Особливо показовою в цьому плані є доля німецького населення, численні колонії якого, що уособлювали майже двісті років його осілості, припинили існування через політику радянської держави та нацистської Німеччини.

Серед усіх драматичних перипетій воєнного періоду найглибший слід у колективній пам'яті німців України залишила депортація 1941 р. Сталінське керівництво, вбачаючи в радянських німцях представників «нації головного ворога», застосувало до них принцип колективної вини. Примусові виселення, не санкціоновані зверху, у невеликому масштабі почалися влітку 1941 р. в кількох областях радянської України та стали прологом до масових депортацій етнічних німців в інших республіках.

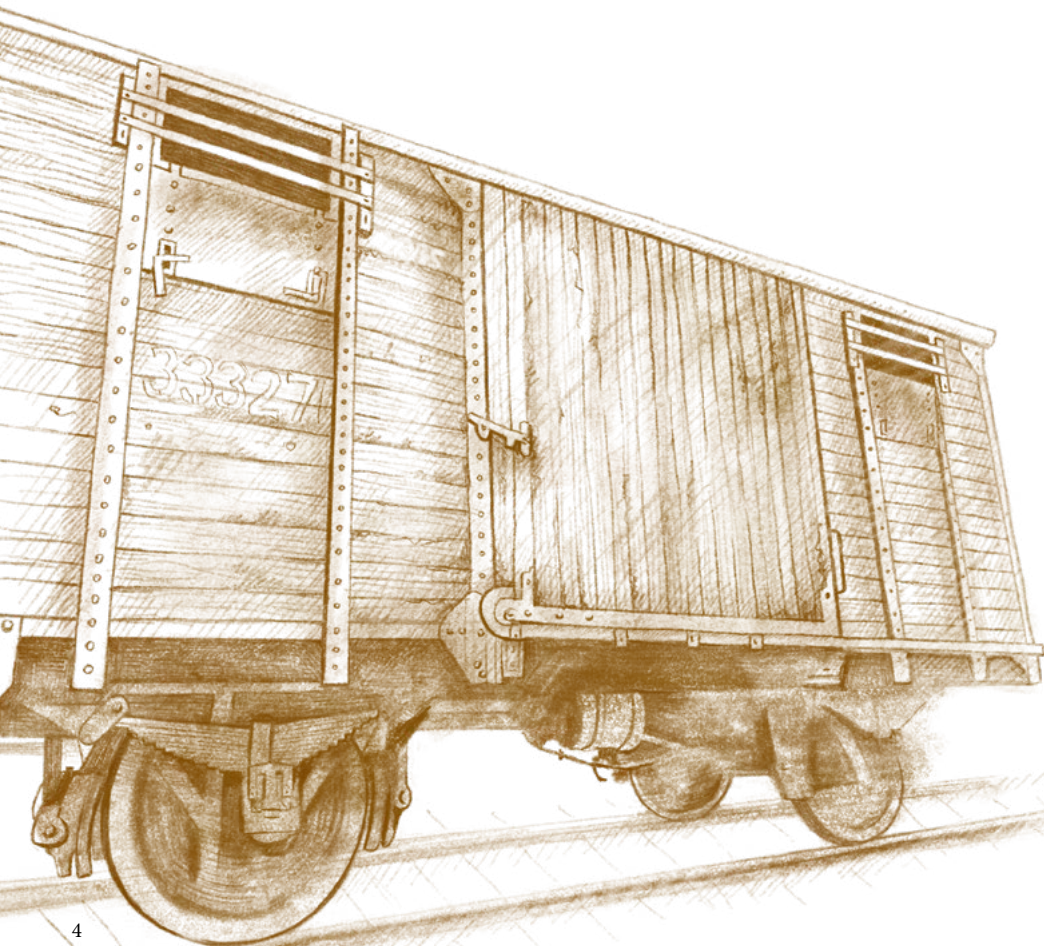
На українських землях ці процеси мали свої особливості. По-перше, вони відбувалися протягом усього періоду війни і навіть після її завершення. По-друге, якщо депортація 1941 р. мала превентивний характер, то подальші виселення німців з територій, звільнених Червоною армією, і розпочата у 1945 р. репатріація набули рис помсти за «колабораціонізм».

Депортація початку війни зумовила подальше масове переселення етнічних німців із окупованих територій у 1943–1944 рр. до нацистської Німеччини під час відступу Вермахту, що по суті було втечею від сталінського режиму, як зазначають численні мемуаристи. У результаті німецькі колонії остаточно спорожніли, отримали після війни нові назви та перетворилися на українські села. Пам'ять про їхніх колишніх мешканців з часом набула майже міфічного відтінку, створюючи враження зниклої Атлантиди.

Інформаційні матеріали, присвячені 85-й річниці депортації німців України в роки Другої світової війни, підготовлені з просвітницькою метою та розраховані на широку громадськість. Вони включають оглядові тексти, що розкривають суть тих трагічних подій, документи, фотографії, карти та схеми.

Матеріали спрямовані на зміцнення колективної пам'яті серед представників німецької громади та нащадків депортованих у різних країнах світу. Доступне та двомовне викладення подій має сприяти розвитку німецько-українського діалогу. Брошура може слугувати інформаційним ресурсом для навчальних закладів, музеїв, центрів зустрічей і медіа.

Необмежений доступ до матеріалів як в Україні, так і за її межами забезпечуватиметься шляхом публікації виставки на платформі art.deutsche.in.ua.

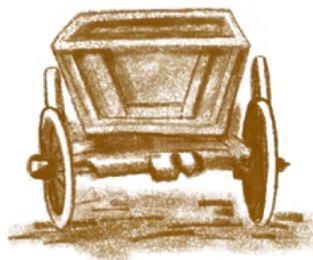
Einleitung

In einer Reihe von Regionen der Ukraine sorgten die turbulenten Ereignisse des Zweiten Weltkriegs für eine vollständige Umwälzung des ethnokulturellen Landschaftsraums. Von besonderem Interesse ist in diesem Zusammenhang das Schicksal der deutschen Bevölkerung, deren zahlreiche seit nahezu zweihundert Jahren bestehende Kolonien infolge der Politik sowohl des Sowjetstaats als auch des nationalsozialistischen Deutschlands zu bestehen aufhörten.

Von allen dramatischen Verwerfungen der Kriegszeit hinterließen die Deportationen des Jahres 1941 im kollektiven Gedächtnis der in der Ukraine ansässigen Deutschen die tiefsten Spuren. Die stalinistische Regierung sah in den Sowjetdeutschen Vertreter der „Nation des Hauptfeindes“ und stellte sie unter Kollektivschuld. In einigen Gebieten der Ukraine kam es bereits im Sommer 1941 zu von oben nicht sanktionierten Zwangsausweisungen, die den Auftakt zu den späteren Massendeportationen der ethnischen Deutschen in anderen Sowjetrepubliken bilden sollten.

Auf dem Gebiet der Ukraine wiesen diese Prozesse einige besondere Merkmale auf. Erstens erstreckten sie sich über die gesamte Kriegszeit und setzten sich teilweise sogar noch nach Kriegsende fort. Zweitens handelte es sich bei der Deportation der nach dem Abzug der Wehrmacht in den von der Roten Armee befreiten Gebieten verbliebenen Deutschen nicht mehr um eine präventive Maßnahme, sondern um die gezielte Bestrafung vermeintlicher Kollaborateure. Gleiches galt auch für die 1945 eingeleiteten Repatriierungsmaßnahmen.

In den Jahren 1943-1944 wurden jene ethnischen Deutschen, die 1941 von den Deportationen verschont geblieben waren, im Zuge des Rückzugs der Wehrmacht massenhaft aus den besetzten Gebieten nach NS-Deutschland umgesiedelt, was – wie zahlreiche Memoirenschreiber berichten – de facto einer Flucht vor dem stalinistischen Regime gleichkam. Infolgedessen blieben die deutschen Kolonien völlig

entvölkert zurück, erhielten nach dem Krieg neue Namen und wurden zu ukrainischen Dörfern. Die Erinnerung an ihre ehemaligen Bewohner nahm im Laufe der Zeit fast mythische Züge an und erzeugte den Eindruck eines versunkenen Atlantis.

Die Informationsmaterialien zum 85. Jahrestag der Deportation der Deutschen der Ukraine während des Zweiten Weltkriegs wurden für Informations- und Bildungszwecke zusammengestellt und richten sich an ein breites Publikum. Sie enthalten Überblickstexte, die diese tragischen Ereignisse näher beleuchten, sowie Dokumente, Fotografien, Karten und Schaubilder.

Die Materialien zielen darauf ab, das kollektive Gedächtnis unter den Mitgliedern der deutschen Gemeinschaft der Ukraine und den über die ganze Welt verstreut lebenden Nachkommen der Deportierten in verschiedenen Ländern der Welt zu stärken. Die nachvollziehbare verständliche, zweisprachige Darstellung der Ereignisse soll den deutsch-ukrainischen Dialog fördern. Die Broschüre kann als Informationsquelle für Bildungseinrichtungen, Museen, Begegnungszentren und Medien dienen.

Um den unbegrenzten Zugriff auf die Materialien sowohl innerhalb als auch außerhalb der Ukraine zu gewährleisten, wird die Ausstellung auf der Plattform art.deutsche.in.ua veröffentlicht.

Переглянути онлайн-виставку
Online-Ausstellung ansehen

Слухати інформаційні матеріали
в аудіоформаті
Informationsmaterialien
als Audio anhören

I Спановище німецького населення України в перші роки радянської влади

Встановлення більшовицького режиму в Україні призвело на початку 1920-х рр. до сплеску еміграційних настроїв серед німецьких колоністів, для яких новий порядок – передусім продрозкладка, розкуркулення, терор та релігійні переслідування – був неприйнятним. Чимало радянських уповноважених характеризували німців як цілковитих «контрреволюціонерів». У документах ДПУ підкреслювалося, що навіть «німецька біднота далека від об'єднання з Радянською владою». Особливе роздратування викликали створені німцями численні товариства та союзи взаємодопомоги голодуючим, що мали на меті подолати наслідки громадянської війни та голоду. Зростання впливу цих організацій серед колоністів, а також їхня самостійність у розподілі закордонної продовольчої допомоги свідчили про слабкість влади.

У 1922–1924 рр., втративши будь-які сподівання, з республіки виїхало близько 8 тис. колоністів, не враховуючи дітей. Ще понад 20 тис. подали заяви про виїзд. Найбільша еміграційна активність спостерігалася серед менонітів. Радянська влада запровадила низку суттєвих адміністративних обмежень, але до 1927 р. рішучих дій щодо заборони еміграційного руху не вживала.

Прагнучи зберегти владу, більшовицьке керівництво було змушене піти на тимчасові суттєві поступки за двома напрямками: у березні 1921 р. РКП(б) оголосила про перехід до нової економічної політики (НЕП), що передбачала часткове повернення до ринкових відносин; у квітні 1923 р. було схвалено курс на «коренізацію» – комплексну політику зміцнення національної самобутності народів СРСР за умови збереження ідеологічного контролю.

У період «коренізації» на території України до 1926 р. було створено сім німецьких національних районів, переважно на півдні. Крім них діяли німецькі сільські ради, яких у республіці до 1927 р. налічувалося 237.

Чисельність німецького населення в радянській Україні за переписом 1926 р. становила понад 390 тис. осіб, з яких 94 % жили в сільській місцевості. В Україні працювало 525 німецьких шкіл, 9 технікумів, 1 інститут, видавалося 18 газет і журналів.

Радянська держава дозволила існування деяких зареєстрованих об'єднань і сільськогосподарських кооперативів колоністів. Також тимчасово послабився антирелігійний тиск. Помітних перешкод для діяльності низки посеред-

Die deutsche Bevölkerung in der Ukraine in den ersten Jahren der Sowjetregierung

Die Errichtung des Bolschewiki-Regimes in der Ukraine führte Anfang der 1920er Jahre dazu, dass immer mehr deutsche Kolonisten, für die die neue Ordnung insbesondere angesichts der an den Staat zu entrichtenden Lebensmittelabgaben, der Entkulakisierung, des Terrors sowie der religiösen Verfolgung inakzeptabel war, das Land verlassen wollten. Für viele Vertreter der Sowjetregierung waren die Deutschen ihrerseits durch und durch „Konterrevolutionäre“. So wurde in den Dokumenten der GPU immer wieder betont, dass selbst die deutsche Unterschicht weit davon entfernt sei, sich der Sowjetmacht anzuschließen. Besondere Empörung lösten die zahlreichen von den Deutschen gegründeten Vereine und Hilfsorganisationen aus, deren Ziel darin bestand, die Folgen des Bürgerkriegs und der Hungersnot abzumildern. Der wachsende Einfluss dieser Organisationen unter den Kolonisten sowie deren Unabhängigkeit bei der Verteilung ausländischer Hilfsgüter ließen die Regierung schwach erscheinen.

Getrieben von völliger Hoffnungslosigkeit verließen zwischen 1922 und 1924 rund 8.000 Kolonisten die Republik, Kinder nicht mitgerechnet. Weitere 20.000 Personen reichten Ausreiseanträge ein. Die größte Auswanderungsbereitschaft legten dabei die Mennoniten an den Tag. Auch wenn die Sowjetregierung den Ausreisewilligen durch immer neue administrative Beschränkungen zahlreiche Steine in den Weg legte, ergriff sie vor 1927 keine entschlossenen, der Unterbindung der Auswanderungsbewegung dienenden Maßnahmen.

Im Interesse der Absicherung ihrer Macht sah sich die Sowjetregierung gezwungen, in zwei Bereichen erhebliche Zugeständnisse zu machen: Im März 1921 kündigte die RKP(B) den Übergang zu einer Neuen Ökonomischen Politik (NÖP) an, die eine teilweise Rückkehr zur Marktwirtschaft bedeutete. Im April 1923 wurde zudem die sogenannte „Einwurzelungspolitik“ („Korenisazija“) beschlossen, durch die die nationale Identität der Völker der UdSSR bei gleichzeitiger Aufrechterhaltung der ideologischen Kontrolle gestärkt werden sollte.

Im Zuge der „Einwurzelungspolitik“ wurden auf dem Gebiet der Ukraine bis 1926/27 sieben, überwiegend im Süden des Landes gelegene deutsche Nationalrayone sowie insgesamt 237 deutsche Dorfsowjets eingerichtet.

Nach den Daten der Volkszählung von 1926 lebten in der Sowjetukraine über 390.000 Deutsche, davon 94% in ländlichen Gebieten. Es gab 525 deutsche Schulen,

ницьких організацій Німеччини – зокрема «Союзу закордонних німців» та «Німецького закордонного інституту» – не фіксувалося; через них у німецькі колонії надходила література, шкільні підручники та гуманітарна допомога.

Німецькі національні райони створювалися головним чином задля підвищення мотивації колоністів та відродження сільського господарства. Однак сягнути довоєнного рівня сільгоспвиробництва так і не вдалося. Авторитарне управління економікою призвело до поглиблення продовольчої кризи.

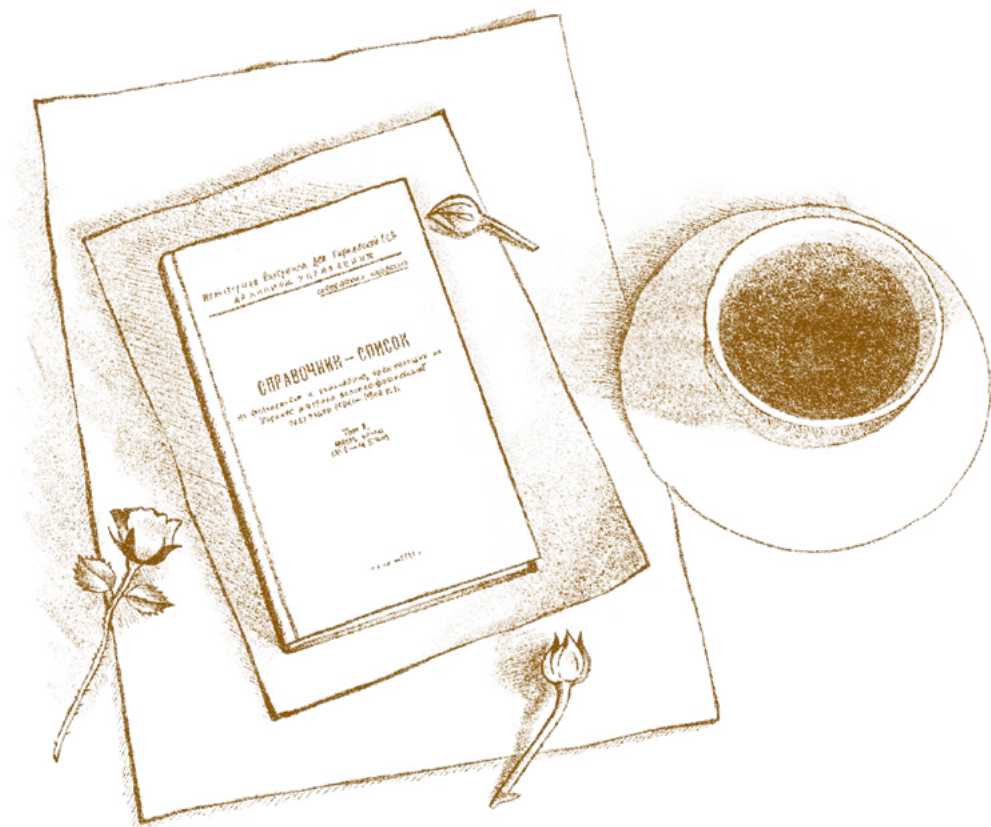
У 1928 р. було взято курс на перехід до командно-адміністративної моделі управління країною. Її формування супроводжувалося сплеском репресій проти «шпигунів», «шкідників», «диверсантів», «саботажників» та інших «ворожих елементів». Одними з перших кінець НЕПу відчували на собі заможні селяни, звинувачені у зриві хлібозаготівель. У селах України знову розпочалося насильницьке вилучення продовольства.

neun Fachschulen, eine Hochschule sowie 18 Zeitungen und Zeitschriften.

Der Sowjetstaat gestattete den Kolonisten, einige registrierte Vereinigungen und landwirtschaftliche Genossenschaften zu gründen. Auch der antireligiöse Druck ließ vorübergehend nach. Zahlreiche Vermittlungsorganisationen Deutschlands – insbesondere der „Verein für das Deutschtum im Ausland“ und das „Deutsche Auslandsinstitut“ – konnten ohne nennenswerte Hindernisse tätig sein. Über diese gelangten Literatur, Schulbücher und humanitäre Hilfe in die deutschen Kolonien.

Die deutschen Nationalrayone dienten vor allem dem Ziel, die Motivation der Kolonisten zu steigern und die Landwirtschaft wiederzubeleben. Nichtsdestotrotz gelang es nicht, die landwirtschaftliche Produktion auf das Vorkriegsniveau zurückzubringen. Die autoritäre Wirtschaftsführung sorgte für eine weitere Verschärfung der Nahrungsmittelkrise.

Das Jahr 1928 markierte den Übergang zu einem totalitären System der Macht ausübung, dessen Entstehung mit einer Welle von gegen „Spione“, „Schädlinge“, „Diversanten“, „Saboteure“ und andere „feindliche Elemente“ gerichteten Repressionen einherging. Als Erste bekamen die vergleichsweise wohlhabenden Bauern das Ende der NÖP zu spüren, denen eine Sabotage der Getreidebeschaffungsmaßnahmen zum Vorwurf gemacht wurde. In den Dörfern der Ukraine wurden Lebensmittel erneut gewaltsam beschlagnahmt.

II Міжвоєнні переслідування і перор

З середини 1920-х років радянська влада дедалі частіше сприймала німецьке населення в СРСР як потенційну загрозу державній безпеці. Зокрема, у циркулярному листі ОДПУ СРСР від 9 червня 1924 р. зазначалося, що багато етнічних німців нібито мають зв'язки з розвідкою Німеччини. Тому пропонувалося організувати спостереження за їхніми національними організаціями та установами (колоністськими спілками, школами, клубами та благодійними товариствами) з метою виявлення закордонних контактів. Аналогічні мотиви звучать і в матеріалах контррозвідки 1925 р., де колоністи в СРСР охарактеризовані як ворожі комунізму елементи – «куркулі» з «фашистсько-національними» поглядами.

Контакти німців із закордоном через німецькі консульства без узгодження з державою сприймалися режимом як виклик. Наприкінці 1920-х років, в умовах суцільної колективізації та посилення релігійних гонінь, тисячі колоністів, які втратили віру у перспективи подальшого життя в СРСР, робили активні спроби емігрувати. Влада відповіла на це повним припиненням видачі дозволів на виїзд та арештами – насамперед тих, хто відвідував іноземні консульства та закликав німецьке населення покинути країну.

У листопаді 1929 р. понад 13 тис. німців з різних регіонів країни намагалися потрапити до посольства Німеччини в Москві. У ході спеціальної операції в ніч із 15 на 16 листопада співробітники ОДПУ заарештували сотні людей, після чого примусово відправили їх до місць попереднього проживання. З цього моменту будь-які заклики до еміграції розглядалися як «контрреволюційний злочин». Попри залякування, владі не вдалося швидко придушити прагнення багатьох етнічних німців покинути країну. Найбільш відчайдушні наважувалися на нелегальне перетинання кордону.

Подальше посилення репресій було викликане масовими зверненнями колоністів, які опинилися на межі голодної смерті у 1932–33 рр., за допомогою до німецьких консульств. Допомога з Німеччини надходила у вигляді продовольства або грошових переказів через різні організації та банки. За даними ДПУ України, в окремих національних районах її отримували від 40 до 60 % німців.

Становище колоністів погіршувалося тим, що в Німеччині, звідки спрямовувалося близько 90 % грошових коштів, до влади вже прийшли націонал-соціалісти на чолі з А. Гітлером. Це дало радянській владі підстави з кінця 1933 р. розгорнути активну кампанію боротьби з «гітлерівською допомогою, що підриває авторитет соціалістичної держави». На території УСРР до червня 1934 р. було

Verfolgung und Terror zwischen den Weltkriegen

Ab Mitte der 1920er Jahre nahm die Sowjetregierung die in der Sowjetunion lebenden Deutschen zunehmend als Gefahr für die Staatssicherheit wahr. So wies die OGPU der UdSSR am 9. Juni 1924 in einem Rundschreiben darauf hin, dass viele ethnische Deutsche in Verbindung mit dem deutschen Geheimdienst stünden. Vor diesem Hintergrund wurde eine strengere Überwachung ihrer nationalen Organisationen und Einrichtungen (Kolonistenvereine, Schulen, Klubs und Hilfsorganisationen) vorgeschlagen, um mögliche Auslandskontakte aufzudecken. Ähnliche Motive finden sich auch im Folgejahr in den Unterlagen des Geheimdienstes, in denen die in der UdSSR ansässigen Kolonisten als antikommunistische Elemente bzw. „Kulaken“ mit „faschistisch-nationalistischen“ Ansichten charakterisiert werden.

Dass die Deutschen über die deutschen Konsulate ohne staatliche Genehmigung in Kontakt zum Ausland standen, wurde vom Regime als Herausforderung angesehen. Ende der 1920er Jahre versuchten Tausende Kolonisten, die angesichts der flächendeckenden Kollektivierung der Landwirtschaft und der Verschärfung der religiösen Verfolgungen jeglichen Glauben an eine Zukunftsperspektive in der Sowjetunion verloren hatten, die Sowjetunion zu verlassen. Die Regierung beantwortete diese Emigrationsbestrebungen mit einem vollständigen Stopp der Erteilung von Ausreisegenehmigungen sowie einer Verhaftungswelle, der vor allem jene Personen zum Opfer fielen, die ausländische Konsulate aufgesucht und die deutsche Bevölkerung zum Verlassen des Landes aufgerufen hatten.

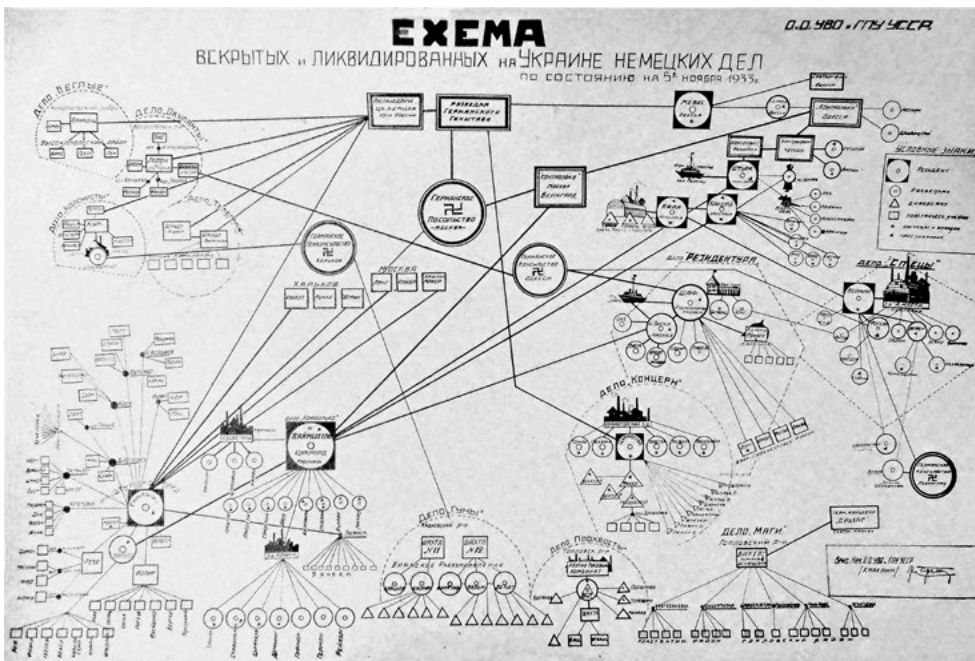
Im November 1929 versuchten über 13.000 aus verschiedenen Regionen des Landes stammende Deutsche, zur deutschen Botschaft in Moskau zu kommen. Im Rahmen einer geheimdienstlichen Sonderoperation verhaftete die OGPU in der Nacht vom 15. auf den 16. November mehrere Hundert Personen, die anschließend zwangsweise an ihre früheren Wohnorte zurückgeschickt wurden. Von diesem Moment an galten sämtliche Aufrufe zur Auswanderung als „konterrevolutionäres Verbrechen“. Ungeachtet aller Einschüchterungsmaßnahmen gelang es der Regierung allerdings nicht, den Auswanderungswillen der ethnischen Deutschen schnell zu brechen. In ihrer Verzweiflung wagten viele einen illegalen Grenzübertritt.

In den Jahren 1932-1933 verschärfte das Regime erneut seine Repressionsmaßnahmen, nachdem sich zahlreiche am Rande des Hungertods stehende Kolonisten in ihrer Verzweiflung hilfesuchend an die deutschen Konsulate gewandt hatten. Nach Angaben der GPU der Ukraine erhielten in einzelnen deutschen Nationalrayonen 40-60% der Deutschen in Form von Lebensmitteln und Geldüberweisungen Hilfe aus Deutschland.

заарештовано 100 організаторів «гітлерівської допомоги», переважно пасторів, проповідників, католицьких священників та куркулів. Дані особи, як правило, каралися ув'язненням у таборах, висланням і, в деяких випадках, розстрілом. Також у Москву доповіли про виявлення у 240 німецьких селах 85 «фашистських організацій». Голова НКВС республіки В. Балицький у директиві від 15 листопада 1934 р. зобов'язав підлеглих розпочати системну боротьбу з «фашистськими та антирадянськими елементами» серед етнічних німців, не зупиняючись на напівзаходах.

НКВС республіки приступив до активної фабрикації справ про «шкідників» та «диверсантів» на виробництві. Однією з них стала справа про нібито масштабну змову серед німецьких колоністів, залучених до «Національного союзу німців України».

Посилення шпигуноманії, викликане очікуванням можливої війни, спонукало ЦК КП(б)У наприкінці грудня 1934 р. ініціювати примусове переселення польських та німецьких родин із прикордонних районів Київської та Вінницької областей до Сибіру. Додатковою постановою від 25 листопада 1935 р., після попередньої ліквідації польського та німецького національних районів – Мархлевського та Пулинського, – з цих територій підлягав виселенню до Казахстану «польський та німецький націоналістичний елемент».

Die Lage der Kolonisten verschärfte sich durch den Umstand, dass in Deutschland, aus dem etwa 90% der Hilfgelder kamen, mittlerweile die Nationalsozialisten die Macht ergriffen hatten. Dies nahm die Sowjetregierung ab Ende 1933 zum Anlass, um eine aktive Kampagne gegen die sogenannte „Hitler-Hilfe“ einzuleiten, die die Autorität des sozialistischen Staates zu untergraben drohte. Bis Juni 1934 wurden auf dem Gebiet der Ukrainischen SSR 100 Organisatoren der „Hitler-Hilfe“ verhaftet, bei denen es sich größtenteils um Pastoren, Prediger, katholische Priester oder Kulaken handelte. Diese Personen wurden in der Regel in ein Lager eingewiesen oder verbannt und in Einzelfällen auch erschossen. Zudem wurde nach Moskau gemeldet, dass in 240 deutschen Dörfern insgesamt 85 „faschistische Organisationen“ aufgedeckt worden seien. Der Vorsitzende des NKWD der Republik W. Balyzkyj wies seine Untergebenen am 15. November 1934 in einer Direktive an, die „faschistischen und antisowjetischen Elemente“ unter den ethnischen Deutschen systematisch zu bekämpfen und dabei „keine halben Sachen zu machen“.

Das NKWD der Republik begann, gezielt Strafverfahren gegen in der Produktion tätige, sogenannte „Schädlinge“ und „Saboteure“ zu fabrizieren. Eines von diesen betraf eine großangelegte angebliche Verschwörung unter den dem „Nationalverband der Deutschen in der Ukraine“ angehörigen Kolonisten.

Схема викритих та ліквідованих в Україні німецьких справ станом на 5 листопада 1933 р. (Галузевий державний архів Служби безпеки України)

Übersicht der aufgedeckten und abgewickelten deutschen Strafverfahren in der Ukraine zum Stand vom 5. November 1933 (Fachliches Staatsarchiv des Sicherheitsdienstes der Ukraine)

Наприкінці 1936 р. репресії посилюються. Головними цільовими групами для НКВС були колишні куркулі, учасники антирадянських організацій, духовні особи та ін.

Репресії супроводжувала пропагандистська кампанія. Радянська влада намагалася насадити суспільству думку, що німці, поляки та представники інших західних етнічних груп – потенційні зрадники та шпигуни.

Кульмінація репресивної політики проти німецького населення в СРСР припала на 1937–1938 рр. У ході «Великого терору», що охопив усі верстви радянського суспільства, на підставі наказу НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. було проведено так звану «німецьку операцію». На підставі заздалегідь сфальсифікованих звинувачень – участь у контрреволюційних організаціях, шкідництво, розповсюдження антирадянських наклепів тощо – у німецьких колоніях часто проводилися масові арешти.

Вироки заарештованим за «національними лініями» виносилися за категоріями: перша – розстріл, друга – 5–10 років тюремного або табірної ув'язнення. Фатальною обставиною було те, що процесуальні норми щодо заарештованих не дотримувалися, а рішення «трійок» були остаточними.

За приблизними підрахунками дослідників, у період «Великого терору» в Україні було репресовано 26–28 тис. німців. Понад 21 тис. було засуджено за наказом НКВС № 00439, з яких близько 18 тис. – до розстрілу. Ще близько 7 тис. німців стали жертвами інших репресивних операцій.

Разом із «Великим терором» відбувалося остаточне згортання «коренизації», яка була визнана помилковою та шкідливою. ЦК ВКП(б) постановою від 24 січня 1938 р. наказав перетворити всі національні школи на типові радянські. На підставі постанови ЦК ВКП(б) від 16 лютого 1939 р. було ліквідовано всі національні райони.

Die durch die Erwartung eines möglichen Krieges ausgelöste verschärfte Spionagehysterie veranlasste das ZK der KP(B)U Ende Dezember 1934, polnische und deutsche Familien aus den grenznahen Rayonen Kyjiw und Winnyzja nach Sibirien zwangsauszusiedeln. Aufgrund eines weiteren Beschlusses vom 25. November 1935 sollten „polnische und deutsche nationalistische Elemente“ aus den zuvor aufgelösten polnischen bzw. deutschen Nationalrayonen Marchlewski und Pulin nach Kasachstan umgesiedelt werden.

Ende 1936 wurden die Repressionen erneut verschärft. Hauptzielgruppen des NKWD waren ehemalige Kulaken, Mitglieder antisowjetischer Organisationen und Geistliche.

Die Repressionen gingen mit einer massiven Propagandakampagne einher, in deren Rahmen die Sowjetregierung der Gesellschaft die Vorstellung aufzuzwingen versuchte, dass Deutsche, Polen und Angehörige anderer westlicher ethnischer Minderheiten potenzielle Verräter und Spione seien.

Der Höhepunkt der gegen die deutsche Bevölkerung in der UdSSR gerichteten Repressionspolitik fiel in die Jahre 1937-1938. Im Zuge des gegen alle Schichten der sowjetischen Gesellschaft gerichteten „Großen Terrors“ führte das NKWD der UdSSR am 25. Juli 1937 auf Grundlage von Befehl Nr. 00439 die sogenannte „Deutsche Operation“ durch, deren Zielscheibe explizit die ethnischen Deutschen waren, die auf Grundlage von vorab gefälschten Anschuldigungen – etwa Beteiligung an konterrevolutionären Organisationen, Sabotage und Verbreitung antisowjetischer Verleumdungen – gezielt verhaftet wurden.

Die im Zuge der „Nationalen Operationen“ zu verhängenden Strafen wurden in zwei Kategorien unterteilt: Die Betroffenen sollten entweder zum Tod durch Erschießen oder zu fünf bis zehn Jahren Gefängnis bzw. Lagerhaft verurteilt werden. Fatal war es, dass die für die Prozesse geltenden Verfahrensvorschriften nicht eingehalten wurden und die von den „Trojkas“ gefällten Urteile endgültig waren.

Nach groben Schätzungen wurden während des „Großen Terrors“ in der Ukraine etwa 26.000 bis 28.000 Deutsche repressiert. Über 21.000 wurden aufgrund von Befehl Nr. 00439 verurteilt, davon etwa 18.000 zum Tod durch Erschießen. Weitere rund 7.000 Deutsche fielen anderen Repressionsmaßnahmen zum Opfer.

Parallel zum „Großen Terror“ kam es zur endgültigen Abkehr von der mittlerweile als fehlerhaft und schädlich eingestuften „Einwurzelungspolitik“. Am 24. Januar 1938 ordnete das ZK der WKP(B) die Umwandlung aller Nationalschulen in reguläre sowjetische Schulen an. Am 16. Februar 1939 wurden auf Beschluss des ZK der WKP(B) sämtliche Nationalrayone aufgelöst.

У. С. С. Р.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ПОЛИТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ

ОСОБЫЙ ОТДЕЛ.

Энз. № 24

~~СТРОГО СЕКРЕТНО~~

Наравне с шифром

РОЗСЕКРЕЧЕНО

15.05.2009 № 4/25/4-3

ОРИЕНТИРОВКА

по борьбе с деятельностью
немцев фашистов на Украине

УЧЕТНО-АРХИВНЫЙ ОТДЕЛ
КГБ при СМ УССР

АРХ. №

264

Повідомлення про боротьбу з діяльністю німців в Україні,
5 грудня 1933 р.
(Галузевий державний архів Служби безпеки України)

Bericht über den Kampf gegen die Tätigkeit der Deutschen
in der Ukraine, 5. Dezember 1933
(Fachliches Staatsarchiv des Sicherheitsdienstes der Ukraine)

III Переселення німців із західноукраїнських земель до Третього рейху в 1939-1940 рр.

Початок Другої світової війни став поштовхом до вимушеної еміграції сотень тисяч етнічних німців із зон радянського впливу до нацистської Німеччини. Насамперед це стосувалося західноукраїнських земель, що відійшли до СРСР згідно з пактом Молотова-Ріббентропа. Ці переселенські акції, які формально мали добровільний характер, були передбачені окремим пунктом радянсько-німецького таємного протоколу від 28 вересня 1939 р.

Переселенська програма Третього рейху під гаслом «Додому в Рейх!» («Heim ins Reich!») вперше була офіційно озвучена Гітлером у Рейхстазі 6 жовтня 1939 р. Необхідність репатріації німців зі Східної та Південно-Східної Європи він обґрунтовував тим, що їхнє довоєнне розселення провокувало міждержавні розбіжності, а в перспективі вони не мали шансів на збереження своєї самобутності поза межами Німеччини.

Етнічні німці були необхідні для «германізації», тобто «освоєння» анексованих на початку жовтня 1939 р. західнопольських земель. В офіційних документах вони іменувалися «приєднаними східними територіями» (eingegliederte Ostgebiete). На момент анексії там проживало близько 10 мільйонів осіб, абсолютну більшість яких становили поляки.

Для організації вивезення німецького населення Галичини, Волині та Нарєва в терміновому порядку було сформовано переселенську команду, підпорядковану СС. Місцем дислокації її штабу стало місто Луцьк.

У багатьох німецьких колоніях представникам команди зазвичай влаштували надзвичайно теплий прийом. Жителі були заздалегідь сповіщені про заплановане переселення через радіо та розклеєні оголошення німецькою та російською мовами. Сім'ї, які виявили бажання виїхати до Німеччини, вносилися до реєстраційних списків. Право на самостійне волевиявлення мали особи віком від 14 років. Під час реєстрації вимагалися документи, що підтверджували німецьке походження.

Більшість німців, переважно селян, які жили за традиційно-консервативним укладом, сприйняли новину про репатріацію в Рейх позитивно. Причини проницецьких настроїв серед них крилися не лише в етнічному патріотизмі. Вагомим виявився фактор страху перед сталінським режимом. Чимало німців вже давно знали про репресії та колективізацію в СРСР від селян, які тікали через радянсько-польський кордон. Із приходом Червоної армії у вересні

Umsiedlung der Deutschen aus den westukrainischen Gebieten in das Dritte Reich 1939–1940

Nach Ausbruch des Zweiten Weltkriegs wurden Hunderttausende ethnische Deutsche aus den sowjetischen Einflussgebieten zwangsweise in das nationalsozialistische Deutschland umgesiedelt. Dies betraf vor allem die aufgrund des Molotow-Ribbentrop-Pakts an die UdSSR gefallen westukrainischen Gebiete. Diese formal freiwilligen Umsiedlungsaktionen waren in einem separaten Punkt des sowjetisch-deutschen Geheimprotokolls vom 28. September 1939 geregelt.

Die unter der Losung „Heim ins Reich!“ durchgeführte Umsiedlungspolitik des Dritten Reiches wurde am 6. Oktober 1939 von Hitler im Reichstag erstmals offiziell verkündet. Die Notwendigkeit einer Repatriierung der in Ost- und Südosteuropa ansässigen Deutschen begründete er damit, dass deren Vorkriegssiedlung zwischenstaatliche Spannungen hervorgerufen habe und sie außerhalb Deutschlands langfristig kaum Chancen auf Bewahrung ihrer nationalen Identität hätten.

Die ethnischen Deutschen wurden für die als „Germanisierung“ verbrämte „Erschließung“ der Anfang Oktober 1939 annektierten westpolnischen Gebiete benötigt, die in offiziellen Dokumenten als „eingegliederte Ostgebiete“ firmierten. Zum Zeitpunkt der Annektierung lebten dort etwa 10 Millionen Menschen, bei denen es sich überwiegend um Polen handelte.

Um die Aussiedlung der deutschen Bevölkerung aus Galizien, Wolhynien und Narew zu organisieren, wurde umgehend ein der SS unterstelltes Umsiedlungskommando eingerichtet, dessen Hauptquartier sich in Luzk befand.

In vielen deutschen Kolonien wurden die Vertreter des Umsiedlungskommandos mit offenen Armen empfangen. Die Bewohner wurden im Vorfeld durch Rundfunkansagen sowie in deutscher und russischer Sprache verfasste Aushänge über das geplante Umsiedlungsvorhaben informiert. Umzugswillige Familien wurden in Registrierungslisten eingetragen. Das Recht auf freie Willensbekundung hatten Personen ab 14 Jahren. Bei der Anmeldung musste die deutsche Abstammung durch Vorlage entsprechender Dokumente nachwiesen werden.

Die meisten Deutschen nahmen die Nachricht über die Repatriierung ins Reich positiv auf, was in besonderem Maße für die nach traditionellen, konservativen Wertvorstellungen lebenden Bauern galt. Die in deren Reihen vorherrschenden prodeutschen Einstellungen waren jedoch nicht allein Ausdruck ethnischen Patriotismus, sondern in kaum geringerem Maße durch die Angst vor dem stalinistischen Regime motiviert. Viele Deutsche hatten bereits von aus dem sowjetischen Machtbereich ge-

1939 р. німецькі села охопила атмосфера невпевненості та тривоги. До того ж у старожилів збереглися важкі спогади про виселення німців з Волині владою Російської імперії в роки Першої світової війни. За словами одного свідка, його односельці були готові залишити Волинь за першої ж нагоди, покинувши все майно, аби лише знайти спокійне життя.

Після завершення реєстрації німців Галичини, Волині та регіону Нарева наприкінці грудня 1939 р. розпочалася фаза їхньої евакуації. Переселенці, які мешкали в містах, а також люди похилого віку, особи з інвалідністю, жінки та діти евакуювалися залізничним транспортом, решта – обозами. В результаті переселенської операції, що завершилася 3 лютого 1940 р., із зазначених регіонів до Третього рейху виїхало близько 135 000 етнічних німців.

flüchteten Bauern von den Repressionen und der Kollektivierung in der UdSSR erfahren, so dass der im September 1939 erfolgte Einmarsch der Roten Armee in den deutschen Dörfern für eine Atmosphäre der Unsicherheit und Angst sorgte. Zudem hatten viele Alteingesessene die im Ersten Weltkrieg erfolgten Zwangsausweisungen der in Wolhynien ansässigen Deutschen durch die Regierung des Zarenreichs nicht vergessen. Ein Zeitzeuge berichtete, dass seine Dorfnachbarn bereit gewesen seien, Wolhynien bei erster Gelegenheit zu verlassen und sämtliches Eigentum zurückzulassen, nur um ein ruhiges Leben zu finden.

Nach Abschluss der Registrierung der in Galizien, Wolhynien und der Region Narew ansässigen Deutschen begann Ende Dezember 1939 die Phase ihrer Evakuierung. Stadtbewohner wurden ebenso wie ältere Menschen, Behinderte, Frauen und Kinder mit der Eisenbahn evakuiert, der Rest in Wagentrecks. Im Zuge der am 3. Februar 1940 abgeschlossenen Umsiedlungsaktion verließen etwa 135.000 ethnische Deutsche die genannten Regionen und kamen „heim ins Reich“.

Am 28. Juni 1940 rückten Einheiten der Roten Armee nach Ablauf eines zwei Tage zuvor an Rumänien gerichteten Ultimatums in Bessarabien und der nördlichen Bukowina ein. Die rumänischen Truppen und Verwaltungsbehörden wurden hastig evakuiert. Nach langwierigen und schwierigen Verhandlungen unterzeichneten Berlin und Moskau am 5. September 1940 ein die Umsiedlung der ethnischen Deutschen aus Bessarabien und der nördlichen Bukowina regelndes Abkommen.

Vom 24. September bis zum 25. Oktober 1940 wurden 93.318 Deutsche auf dem Wasserweg über die Donau – über die Häfen Reni, Kilija und Galatz – aus Bessarabien evakuiert. Zwischen dem 26. September und dem 14. November 1940 verließen insgesamt 43.500 Personen die Nordbukowina mit Eisenbahnzügen.

Обоз волинських німців рухається у напрямку Німеччини. Лютий 1940 р.

Treck der Wolhyniendeutschen auf dem Weg nach Deutschland. Februar 1940

28 червня 1940 р., після висунутого двома днями раніше ультиматуму радянського уряду Румунії, частини Червоної армії увійшли на територію Бессарабії та Північної Буковини. Румунські війська та адміністративні установи поспішно евакуювалися. За підсумками тривалих і складних переговорів 5 вересня 1940 р. Берлін і Москва підписали угоду про переселення етнічних німців з Бессарабії та Північної Буковини.

З 24 вересня по 25 жовтня 1940 р. з Бессарабії водним шляхом по Дунаю (через порти Рені, Кілія та Галац) було евакуйовано 93 318 німців. З Північної Буковини з 26 вересня по 14 листопада 1940 р. залізничними ешелонами виїхало 43 500 осіб.

Основна маса переселенців із західноукраїнських регіонів, що відійшли до СРСР, спрямовувалася до новостворених провінцій Вартеланд і Данциг – Західна Пруссія. Перед розселенням у цих регіонах вони були зобов'язані пройти фільтрацію (Durchschleusung) по лінії Центрального іміграційного бюро (Einwanderungszentralstelle). За її результатами ухвалювалося рішення про надання німецького громадянства.

Переселенцям передавали польські садиби майже з усім майном: конями, коровами, домашньою птицею та предметами побуту. Польському населенню зазвичай наказували залишати будинки протягом двох годин; дозволялося брати лише найнеобхідніше. При розподілі землі нацистська влада, як правило, враховувала низку критеріїв: стан здоров'я переселенців, їхні «расові» характеристики, економічну ситуацію в регіонах, звідки вони прибули, та кількість членів родин.

Переселенська політика нацистської Німеччини, підкріплена доктринами зверхності «нордичної раси» та необхідності завоювання для неї «життєвого простору на Сході», могла посилити недовіру радянського керівництва до німецького населення СРСР як потенційної «п'ятої колони» та підтвердити правомірність попередніх етнічних депортацій.

Der Großteil der aus den an die UdSSR angeschlossenen westukrainischen Regionen stammenden Umsiedler wurde in die neu geschaffenen Provinzen Wartheland und Danzig (Westpreußen) gebracht. Vor ihrer Ansiedlung in diesen Regionen wurden sie durch die Einwanderungszentralstelle geschleust, die darüber entschied, ob ihnen die deutsche Staatsbürgerschaft zuerkannt werden sollte.

Den Umsiedlern wurden polnische Höfe mit fast ihrem gesamten Besitz übergeben: Pferde, Kühe, Geflügel und Haushaltsgerätschaften. Die polnische Bevölkerung musste die Häuser in der Regel innerhalb von zwei Stunden räumen, wobei nur das Nötigste mitgenommen werden durfte. Bei der Aufteilung des Landbesitzes berücksichtigten die nationalsozialistischen Behörden üblicherweise verschiedene Kriterien: den Gesundheitszustand der Umsiedler, ihre „Rassenmerkmale“, die Wirtschaftslage ihrer Herkunftsregionen sowie die Größe ihrer Familien.

Durch die auf die Doktrinen der Überlegenheit der „nordischen Rasse“ und der Notwendigkeit der Eroberung von „Lebensraum im Osten“ gestützte Umsiedlungspolitik des nationalsozialistischen Deutschlands sah sich die Sowjetregierung in ihrem Misstrauen gegenüber der in der UdSSR lebenden deutschen Bevölkerung bestätigt und konnte die ethnisch motivierten Deportationen nachträglich rechtfertigen.

Напрями переселення груп етнічних німців Східної та Південно-Східної Європи до Рейху в 1939–1940 рр. (Bundesarchiv, Berlin)

Richtungen der Umsiedlung ethnischer Deutscher aus Ost- und Südosteuropa in das Reich 1939–1940 (Bundesarchiv, Berlin)

174

ГЕРМАНСКАЯ ПОЛИТИКА ЗАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНЫХ ОБЛАСТЕЙ.
(От корреспондента ТАСС в Берлине)

Вся германская печать уделяет большое внимание германской политике на Востоке. Центральные газеты и особенно местная пресса восточных областей регулярно печатают статьи, посвященные экономическому положению германского Востока, перспективам его дальнейшего развития, переселенческой политике на Востоке и т.д. Такие газеты, как например, "Прейсше цейтунг" "Кенигсбергер альгемайне цейтунг", систематически печатают целые страницы, показывающие жизнь немцев, переселившихся в восточные области из Прибалтики, Бессарабии, Буковины и т.д. Периодические журналы часто почти целиком посвящаются Востоку. Так, последний номер "Сирресплан" (№ 3, от 20 апреля) имел под большой шапкой: "Германская созидательная работа на Востоке". В номере напечатаны программные статьи гауляйтеров всех 4 восточных областей. Характерно, что задолго до выхода в свет этого журнала, в различных газетах, в том числе в "Фельклер беобахтер, появились выдержки из статей, напечатанных в "Сирресплан". В ближайшее время выходит специальный журнал "Дулунгсбрифе", посвященный Востоку, и, главным образом, работе национал-социалистической партии на Востоке. В жур-

Фрагмент матеріалу кореспондента ТАРС у Берліні «Німецька політика заселення східних областей». Червень 1941 р. (Галузевий державний архів Служби безпеки України)

Auszug aus einem Bericht des TASS-Korrespondenten in Berlin „Die deutsche Siedlungspolitik in den östlichen Gebieten“. Juni 1941 (Fachliches Staatsarchiv des Sicherheitsdienstes der Ukraine)

IV Арешти й виселення німців на перипорії України влітку 1941 р.

Вже в перші дні нападу Німеччини та її союзників сталінське керівництво значно посилює репресії проти «політично неблагонадійних» громадян, вважаючи це необхідним кроком для зміцнення державної безпеки. Кілька директив партії, Раднаркому, НКВС та НКДБ передбачали виселення вороже налаштованих осіб разом із сім'ями з територій, де було оголошено військовий стан. Для арешту, відповідно до директиви наркома держбезпеки В.М. Меркулова від 22 червня 1941 р., було достатньо лише підозри у ймовірних злочинних намірах.

Статистика діяльності місцевих органів НКВС в Україні влітку 1941 р. свідчить, що вони, не чекаючи спеціальних вказівок та керуючись практикою минулих років, нерідко відносили до «антирадянських елементів» етнічних німців. Так, з Житомирської області, попри запеклі бої, на початку липня 1941 р. вдалося депортувати 835 волинських німців. У колоніях Одеської області проводилися вибіркові виселення «за списками», переважно чоловіків, яких зазвичай під конвоєм пішим маршем відправляли на схід. Деяким вдалося втекти та повернутися до своїх сіл, які незабаром були окуповані німецькими або румунськими військами. У Києві в перші дні війни було заарештовано близько 800 осіб німецької національності. Арешти проводилися, як правило, за шаблонними звинуваченнями: «антирадянська агітація», «контрреволюційна діяльність», «політично неблагонадійний», «соціально небезпечний елемент». Проте доказів вини, достатніх для засудження заарештованих, зазвичай бракувало або їх не було зовсім.

На тлі стрімкого погіршення становища на фронті в серпні 1941 р. репресивна політика радянської держави щодо німецького населення набуває більш жорсткого характеру та нових масштабів. Деякі дослідники пов'язують це з шифровкой військової ради Південного фронту № 55618 від 4 серпня 1941 р., де наведено приклади ворожих дій жителів німецьких колоній на Дністрі: стрільянина по частинах Червоної армії, що відступали, та радісна зустріч окупантів «з хлібом-сіллю» в неназваному населеному пункті. Однак вплив документа на

Verhaftungen und Deportationen der Deutschen auf dem Gebiet der Ukraine im Sommer 1941

Bereits in den ersten Tagen nach dem Überfall Deutschlands und seiner Verbündeten auf die Sowjetunion verschärfte die stalinistische Regierung die gegen „politisch unzuverlässige“ Bürger gerichteten Repressionen, da sie darin einen notwendigen Schritt zur Stärkung der Staatssicherheit sah. Mehrere Direktiven der Partei, des Rats der Volkskommissare, des NKWD und des NKGB sahen vor, feindlich gesinnte Personen mitsamt ihren Familien aus jenen Gebieten zu vertreiben, in denen das Kriegsrecht verhängt worden war. Für eine Verhaftung reichte dabei gemäß einer am 22. Juni 1941 ausgegebenen Direktive des Volkskommissars für Staatssicherheit

W. Merkulow bereits der bloße Verdacht aus, dass eine Person verbrecherische Absichten hegen könnte.

Den die Tätigkeit des ukrainischen NKWD betreffenden Statistiken lässt sich entnehmen, dass dessen örtliche Stellen die ethnischen Deutschen, ohne spezielle Anweisungen abzuwarten und von der Praxis der Vorjahre geleitet, bereits im Sommer 1941 häufig den sogenannten „antisowjetischen Elementen“ zurechneten. So gelang es Anfang Juli 1941 ungeachtet laufender Kampfhandlungen, 835 Wolhyniendeutsche aus dem Gebiet Schytomyr zu deportieren. In den im Ge-

biet Odesa gelegenen Kolonien kam es zu selektiven, „nach Listen“ vollzogenen Aussiedlungen, von denen größtenteils Männer betroffen waren, die unter Bewachung in Fußmärschen nach Osten abgeführt wurden. Einige dieser Männer konnten nach erfolgreicher Flucht in ihre Dörfer zurückkehren, die kurz darauf von deutschen oder rumänischen Truppen besetzt wurden. In Kyjiw wurden in den ersten Kriegstagen rund 800 ethnische Deutsche verhaftet, deren Festnahme zumeist auf Grundlage von Standard-Anschuldigungen wie „antisowjetische Agitation“, „konterrevolutionäre Tätigkeit“, „politisch unzuverlässig“ oder „sozial gefährliches Element“ erfolgte. Beweise für eine die Verurteilung der Verhafteten rechtfertigende Schuld wurden in der Regel nicht vorgelegt und lagen meist auch nicht vor.

Vor dem Hintergrund der sich im August 1941 rasch verschlechternden Lage an der Front verschärfte sich die gegenüber der deutschen Bevölkerung verfolgte Repressionspolitik und erreichte ein neues Ausmaß. Einige Forscher bringen dies mit dem verschlüsselten Bericht Nr. 55618 des Militärrats der Südfront vom 4. August

Зі спогадів П. Еппа про виселення хорпицьких менонітів

подальші події, а також правдивість наведених у ньому випадків викликають сумніви. Особливо дивним є прохання до вищого керівництва «дати вказівки місцевим органам влади про негайне виселення неблагонадійних елементів», адже ради фронтів могли приймати відповідні рішення самостійно.

12–13 серпня 1941 р. з колоній ще не окупованої частини Миколаївської області розпочалося виселення чоловіків віком від 16 до 60 років. У супроводі конвоїрів їм було наказано переправитися на східний берег Дніпра. Багато хто, скориставшись хаосом та безладом, зміг втекти, сховатися, наприклад, у кукурудзяних полях, після чого повернувся до своїх сіл. З колоній Високопільського району проводилося виселення німців у кількості 1 356 осіб – не лише чоловіків, а й жінок, підлітків та дітей. З них 743 особи повернулися. Доля решти залишається невідомою.

14 серпня 1941 р. ставка Верховного головнокомандування затвердила директиву № 00931 «Про формування та завдання 51-ї окремої армії», яка наказувала негайно очистити територію Криму «від місцевих жителів – німців та інших антирадянських елементів». Загалом до 11 вересня 1941 р. із Криму в Орджонікідзевський край під виглядом евакуації було вивезено близько 60 000 осіб німецької національності разом із членами їхніх сімей. Так відбулася перша повномасштабна депортація німців з початку війни за рішенням центрального керівництва.

16 серпня 1941 р. (за іншими даними – 15-го) було оголошено обов'язкову «евакуацію» менонітів із західного берега Дніпра. За свідченнями очевидців, районні уповноважені у супроводі співробітників НКВС, які сповіщали колонії, посилалися на наказ верховного командування та попереджали, що в цій зоні незабаром розгорнеться «вирішальна битва великого масштабу». Меноніти швидко запідозрили обман, адже росіяни та українці, на яких формально також поширювався наказ, залишалися на місці. Багато сімей, вирішивши дочекатися німецьких військ, переховувались у кукурудзяних і соняшникових полях або в інших ненімецьких селах. Виселення відбувалось поспіхом під наглядом озброєних міліціонерів, на підготовку відводилися лише лічені години. Коли колоністи намагалися ігнорувати наказ, зачиняючись у власних будинках, міліція іноді силою виводила їх до місця загального збору. Водночас у міліції та НКВС не вистачало людей для повного прочісування менонітських сіл. Чутки про наближення військ противника та гуркіт фронту сіяли серед них паніку.

Зібрані обози хортицьких менонітів рухалися під конвоєм у напрямку Дніпра. На підводах здебільшого сиділи жінки з дітьми та літні люди, інші колоністи йшли пішки. Одночасно з ними відводилась особиста худоба. Рух

1941 in Verbindung, der zahlreiche Beispiele für von den Bewohnern der am Dnister gelegenen deutschen Kolonien verübte feindselige Handlungen anführte: Beschuss zurückweichender Einheiten der Roten Armee sowie ein freudiger Empfang der Besatzer „mit Brot und Salz“ in einer nicht genannten Ortschaft. Der Einfluss dieses Dokuments auf die weiteren Ereignisse ist jedoch ebenso zweifelhaft wie die Glaubwürdigkeit der darin angeführten Vorfälle. Besonders seltsam scheint die an die obersten Bevollmächtigten gerichtete Aufforderung, „den lokalen Behörden Anweisungen zur sofortigen Ausweisung unzuverlässiger Elemente zu erteilen“, da die Fronträte entsprechende Entscheidungen eigenständig treffen konnten.

Am 12./13. August 1941 wurden alle Männer im Alter von 16-60 Jahren aus den noch nicht besetzten Kolonien des Gebiets Mykolajiw deportiert und mussten unter Bewachung auf das Ostufer des Dnipro übersetzen. Viele nutzten das bei der Aktion entstehende Chaos zur Flucht, versteckten sich etwa in Maisfeldern und kehrten später in ihre Dörfer zurück. Aus den im Rayon Wysokopillja gelegenen Kolonien wurden 1.356 Deutsche deportiert – nicht nur Männer, sondern auch Frauen, Jugendliche und Kinder. Von ihnen kehrten 743 Personen zurück. Das Schicksal der übrigen bleibt unbekannt.

Am 14. August 1941 verabschiedete das sowjetische Oberkommando die Direktive Nr. 00931 „Über die Aufstellung und Aufgaben der 51. separaten Armee“, der zufolge die Krim unverzüglich „von Deutschen und anderen antisowjetischen Elementen“ gesäubert werden sollte. Bis zum 11. September 1941 wurden unter dem Vorwand der Evakuierung insgesamt rund 60.000 Personen deutscher Nationalität zusammen mit ihren Familien von der Krim in die Region Ordschonikidse deportiert. Dabei handelte es sich um die erste von der zentralen Regierung angeordnete vollumfängliche Deportation von Deutschen seit Beginn des Krieges.

Am 16. August 1941 (anderen Quellen zufolge bereits am 15. August) wurde die „Zwangsevakuierung“ der Mennoniten vom westlichen Ufer des Dnipro angeordnet. Dabei beriefen sich die Vertreter der Rayonbehörden, die die Kolonisten in Begleitung von NKWD-Mitarbeitern über die entsprechenden Beschlüsse informierten, nach Aussagen von Augenzeugen auf einen Befehl des Oberkommandos und begründeten die Maßnahme damit, dass das Gebiet in Kürze Schauplatz der „entscheidenden Großschlacht“ werde. Allerdings schöpften die Mennoniten schnell Verdacht, da die Russen und Ukrainer, für die der Befehl formal ebenfalls galt, vor Ort blieben. Viele Familien beschlossen, auf die deutschen Truppen zu warten und sich in Mais- und Sonnenblumenfeldern oder in anderen, nichtdeutschen Dörfern zu verstecken. Die Aussiedlung erfolgte nach nur wenigen Stunden Vorbereitung überstürzt unter Aufsicht bewaffneter Milizionäre. Versuchten die Kolonisten, sich dem Befehl zu entziehen und sich in ihren Häusern einzuschließen, wurden sie von

відбувався повільно, оскільки дороги, що вели до дніпровських переправ, були заповнені військами, біженцями, тракторами, комбайнами та іншою технікою. Меноніти, побоюючись за свою подальшу долю, навмисно створювали різні перешкоди (наприклад, часто ламали колеса возів), щоб уповільнити рух обозів. Деякі групи, дізнавшись про наближення підрозділів німецької армії, зупиняли підводи та відмовлялися рухатися далі. Так вчинили, зокрема, жителі Миколайполя, Францфельда, Хохфельда та Адельстейма. Міліціонери, котрі їх супроводжували, після марних погроз застосувати зброю, поспішно виїхали на вантажівках.

Виселення менонітів із правого берега припинилося 18 серпня 1941 р. у зв'язку з підривами великого дніпровського мосту та греблі ГЕС. Внаслідок цього з 19 хортицьких колоній, де напередодні війни проживало близько 14 тис. жителів, було вивезено 1 281 особу, з яких згодом повернулися 450. Доля решти залишалася невідомою.

Статистичні відомості, зібрані вже під час окупації, свідчать, що в другій половині серпня 1941 р. проводилися активні виселення мешканців німецьких колоній на лівобережжі Дніпропетровської області. Частина німців використовували для відгону худоби на схід та копання оборонних траншей. Наприкінці серпня 1941 р. близько 3 000 жителів колоній Синельниківського району утримувалися на збірному пункті в Петропавлівці. Потім під конвоем їх було відправлено до Харкова.

Колона радянських військовополонених рухається повз придорожній знак колонії Хортиця, 1943 р. (Mennonite Heritage Archives)

Eine Kolonne sowjetischer Kriegsgefangener passiert das Straßenschild der Kolonie Chortyzja, 1943 (Mennonite Heritage Archives)

der Miliz gewaltsam zum Sammelpunkt geführt. Zugleich verfügten weder die Miliz noch das NKWD über das nötige Personal für eine vollständige Durchkämmung der mennonitischen Dörfer. Gerüchte über das Herannahen der feindlichen Truppen und das Donnern der Front versetzten die Bevölkerung zusätzlich in Panik.

Die Kolonnen der aus Chortyzja stammenden Mennoniten bewegten sich mit- samt ihrem persönlichen Vieh unter Bewachung in Richtung Dnipro. Während Frauen mit Kindern und ältere Menschen auf den Wagen Platz fanden, gingen die übrigen Kolonisten zu Fuß. Die Wagenzüge kamen nur langsam voran, da die zu den Dnipro-Übergängen führenden Straßen von Truppen, Flüchtlingen, Traktoren, Mähreschern und anderer Technik verstopft waren. Die um ihr weiteres Schick- sal besorgten Mennoniten schufen absichtlich Hindernisse, um den Fortschritt der Kolonnen zu verlangsamen – so wurden zum Beispiel oft Wagenräder beschädigt. Einige Gruppen stoppten die Wagen, als sie vom Vormarsch der deutschen Truppen erfuhren, und verweigerten die Weiterfahrt. So verhielten sich insbesondere die Ein- wohner von Mykolaipol, Franzfeld, Hochfeld und Adelsheim. Die sie begleitende Miliz gab nach vergeblichen Gewaltandrohungen schließlich auf und fuhr hastig mit Lastwagen davon.

Die Aussiedlung der auf dem rechten Ufer siedelnden Mennoniten wurde am 18. August 1941 eingestellt, nachdem die große Dnipro-Brücke und der Staudamm des Wasserkraftwerks gesprengt worden waren. Infolgedessen wurden aus den 19 in Chortyzja gelegenen Kolonien, in denen vor Kriegsbeginn etwa 14.000 Menschen gelebt hatten, 1.281 Personen deportiert, von denen 450 später zurückkehrten. Das Schicksal der Übrigen bleibt unbekannt.

Die bereits während der Besatzung erhobenen statistischen Angaben zeigen, dass die Bewohner der auf dem linken Ufer des Gebiets Dnipropetrowsk gelegenen deut- schen Kolonien bereits in der zweiten Augushälfte 1941 aktiv umgesiedelt wurden. Ein Teil der Deutschen wurde zum Viehtrieb nach Osten und zur Aushebung von Schützengraben herangezogen. Ende August 1941 wurden etwa 3.000 Einwohner der im Rayon Synelnykowe gelegenen Kolonien an einem Sammelpunkt in Petro- pawliwka festgehalten und anschließend unter Bewachung nach Charkiw gebracht.

82/314
Всего 1

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО
СНЯТИЕ КОПИЙ ВОСПРЕЩАЕТСЯ

Подлежит возврату через 6 суток
в 4 отделение 8 отдела оперупра Генштаба Красной Армии

ШИФРОВКА № 55618

Из ПОЛТАВЫ Подана 4.8.41 00.10 Принята 4.8.41 8.52
Поступила в 4 отделение 8 отдела оперупра Генштаба Красной Армии 4.8.41 6.20

Для отметок

**СТАВКА ВЕРХОВНОГО КОМАНДОВАНИЯ тов. СТАЛИНУ
ГЛАВКОМ тов. БУДЕННУ**

**БОЕВОЕ ДОНЕСЕНИЕ № 23/оп ШТАБ ФРОНТА ВОЗНЕСЕНСК
3.8.41 21.55 Карта 500.000и 2.000.000.**

1. Военные действия на ДНЕСТРЕ показали, что немецкое население стреляло из окон и огородов по отходящим нашим войскам.

Установлено также, что вступающие фашистско-немецкие войска в немецкой деревне 1.8.41 г. встречались хлебом, солью.

На территории фронта имеется масса населенных пунктов с немецким населением.

2. Просим дать указания местным органам власти о немедленном выселении неблагонадежных элементов.

№ 2074 **ТЫЛЕНЕВ, ЗАПОРОЖЕЦ, РОМАНОВ.**

ПОДАЕЖИТ ВОЗВРАТУ В
IV часть ОС ЦК ВКП(б)
Вх. № 3491/ш от 4/ви 1941 г.

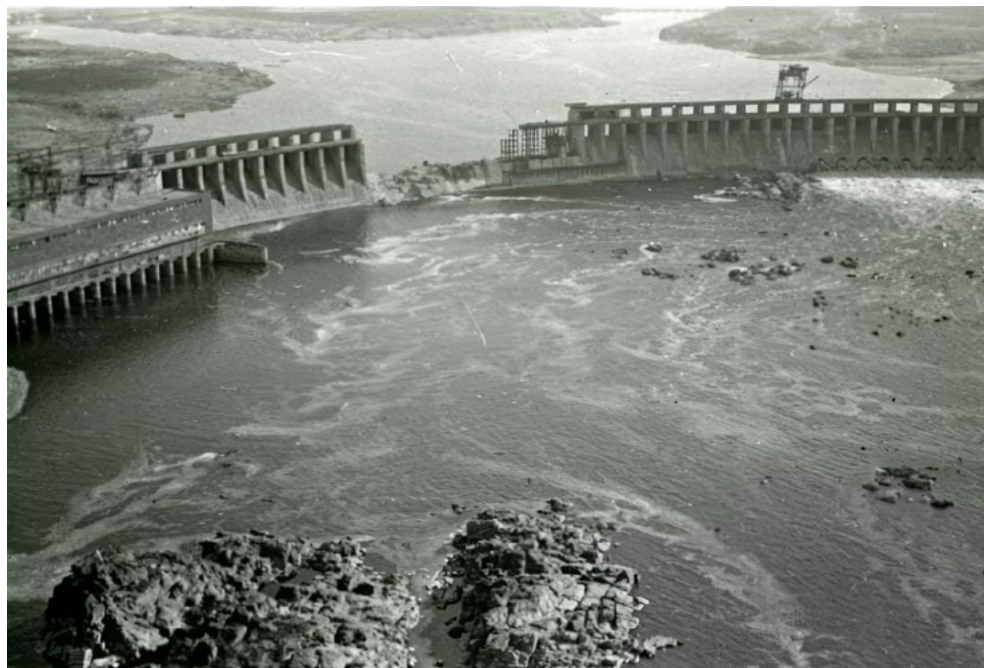
Расшифровал 4.8.41 7.45 Учужаткин

ОТПЕЧАТАНО в 7-ми экземплярах

Экз. № 1 — 3 ОД ОУ ГШКА
Экз. № 2 — тов. СТАЛИНУ
Экз. № 3 — тов. МОЛОТОВУ
Экз. № 4 — тов. МАЛЕНКОВУ
Экз. № 5 — тов. БЕРИЯ
Экз. № 6 — тов. ШАПОВАЛКОВУ
Экз. № 7 — тов. МЕХЛИСУ
Экз. № 8 — ЗМ.

Дежурный по 4 отделению *Шуль*

Тав. ЦК 1749-15

Гребля Дніпровської ГЕС, яку 18 серпня 1941 р. підірвали радянські військові

Damm des Dnipro-Wasserkraftwerks, gesprengt am 18. August 1941 durch sowjetische Truppen

Шифрограма командування Південного фронту від 4 серпня 1941 р. про зрадницькі дії німецького населення на Дністрі (Государственный архив Российской Федерации)

Verschlüsselter Bericht des Militärrats der Südfront vom 4. August 1941 über verräterische Handlungen der deutschen Bevölkerung am Dnister (Staatsarchiv der Russischen Föderation)

V Депортації німців на лівобережжі (осінь 1941 – літо 1942 р.)

Наприкінці серпня 1941 р. політика радянської держави щодо німецького населення зазнала нормативно-правових та організаційних змін. Рішучою віхою став підписаний 28 серпня 1941 р. указ Президії Верховної Ради СРСР «Про переселення німців, які проживають в районах Поволжя», у якому їх безпідставно звинувачували у співпраці з ворогом. Де-факто документ був адресований всьому німецькому населенню країни. Розроблені напередодні НКВС СРСР плани та інструкції, що регламентували всі аспекти виселення – від переміщення, конвоювання та харчування до медичного обслуговування та передачі депортованих місцевим органам влади при розвантаженні ешелонів – були використані під час виселень німців в інших регіонах СРСР.

**Зі спогадів Гофман М.І., 1915 р. н.,
уродженки с. Новокрасівка (Ямбург)
Володарського району Донецької обл.**

31 серпня 1941 р. Політбюро ЦК ВКП(б) за пропозицією НКВС СРСР видало спеціальну постанову «Про німців, які проживають на території Української РСР», відповідно до якої на ще підконтрольній лівобережній частині республіки передбачалося: «1. німців, що перебувають на обліку як антирадянський елемент, заарештувати; 2. решту працездатного чоловічого населення віком від 16 до 60 років мобілізувати в будівельні батальйони НКО та передати НКВС для використання в східних областях СРСР». Результати виконання цієї постанови з 2 по 5 вересня 1941 р. були такими: заарештовано 7 091 особу, 13 484 німці-чоловіки були мобілізовані та під конвоем етаповані на будівництва ГУЛАГу НКВС СРСР.

Deportationen der Deutschen auf dem linken Ufer (Herbst 1941 – Sommer 1942)

Ende August 1941 durchlief die in der Sowjetunion gegenüber der deutschen Bevölkerung verfolgte Politik eine Reihe normativer, rechtlicher und organisatorischer Veränderungen. Einen entscheidenden Wendepunkt markierte der am 28. August 1941 unterzeichnete Erlass des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR „Über die Umsiedlung der im Wolgagebiet ansässigen Deutschen“, in dem Letztere ohne jede Grundlage der Kollaboration mit dem Feind bezichtigt wurden. De facto betraf das Dokument die gesamte deutsche Bevölkerung des Landes. Die am Vortag vom NKWD der UdSSR ausgearbeiteten Pläne und Anweisungen, die von der Umsiedlung über den Transport und die Verpflegung bis hin zur medizinischen Versorgung und der Übergabe der Deportierten an die lokalen Behörden beim Entladen der Züge alle Aspekte der Vertreibung regelten, kamen auch bei der Vertreibung der Deutschen aus anderen Regionen der UdSSR zur Anwendung.

Am 31. August 1941 erließ das Politbüro des ZK der WKP(B) auf Vorschlag des NKWD der UdSSR den Sonderbeschluss „Über die in der Ukrainischen SSR ansässigen Deutschen“, dem zufolge für die noch unter sowjetischer Kontrolle stehende linke Uferseite der Republik die folgenden Maßnahmen vorgesehen waren: „1. Die als antisowjetische Elemente registrierten Deutschen zu verhaften; 2. den Rest der arbeitsfähigen männlichen Bevölkerung im Alter von 16-60 Jahren in Bau-Bataillone des Volkskommissariats der Verteidigung zu mobilisieren und dem NKWD zum Einsatz in den östlichen Gebieten der UdSSR zu übergeben.“ Im Zuge der Umsetzung dieses Beschlusses wurden im Zeitraum vom 2.-5. September 1941 7.091 Personen verhaftet und 13.484 deutsche Männer mobilisiert, die unter Bewachung zu den vom NKWD der UdSSR betriebenen Baustellen gebracht wurden.

Viele aufgrund dieses Beschlusses verhaftete Deutsche hatten ein tragisches Schicksal zu erleiden. So wurden zum Beispiel am 20. Oktober 1941 mehrere hundert der „konterrevolutionären Tätigkeit“ beschuldigte Deutsche außergerichtlich aus dem Gefängnis in Woroschylowgrad in das Besserungsarbeitslager Wjatsk überstellt. Die meisten von ihnen waren einfache Bergleute und Kolchosbauern. Nachdem sie den Status „Untersuchungshäftlinge“ erhalten hatten, warteten sie ein Jahr lang auf ihre Urteile. Doch bis dahin starben mehr als die Hälfte von ihnen im Winter 1941-1942 an Hunger, Kälte und Krankheiten.

Die über die örtlichen Militärkommissariate mobilisierten Deutschen wurden angewiesen, sich unter Mitnahme ihrer Ausweise, eines für zwei Tage reichenden

Доля багатьох заарештованих німців відповідно до зазначеної постанови склалася трагічно. Відомо, що, наприклад, 20 жовтня 1941 р. кілька сотень німців позасудовим порядком, за звинуваченням у «контрреволюційній діяльності», були переведені з Ворошиловградської тюрми до В'ятського виправно-трудового табору. У більшості це були прості шахтарі та колгоспники. Отримавши статус «підслідних», вони протягом року очікували своїх вироків. Але до того часу понад половина їх загинула від голоду, холоду та хвороб взимку 1941–1942 рр.

Німцям, мобілізованим через місцеві військкомати, наказувалося з'явитися на збірні пункти, взявши з собою документи, дводобовий запас їжі та теплий одяг. На початку вересня 1941 р. близько 7 тис. чоловіків, зібраних на території Запорізької області, вирушили у товарних ешелонах через Вороніж і Пензу на схід країни. Ще кілька сотень осіб – уродженців цього регіону – через нестачу транспортних засобів були зведені в колони й під конвоем здійснили марш у напрямку Харкова та Сталіно. Чоловіки, яким по дорозі вдалося втекти та повернутися до своїх сіл, розповідали, що їм доводилося долати до 60 кілометрів на день, а тих, хто не міг йти далі, охорона або залишала вмирати на дорозі, або вбивала.

**Зі спогадів Клауса В.А., 1930 р. н.,
уродженця колишньої німецької
колонії Розівка Ясинуваського
району Донецької обл.**

Мобілізація в трудові батальйони на схід від Дніпра тривала кілька тижнів. У результаті однієї з останніх акцій, проведеної з 22 по 25 вересня 1941 р., у напрямку Ростова вирушило близько 2 300 чоловіків із кількох менонітських колоній Запорізької області.

Основну масу мобілізованих німців (18 600 осіб, зведених у 13 будівельних батальйонів) було розподілено по чотирьох таборах НКВС: три з них – Івдельський, Солікамський і Богословський – розташовувалися на Уралі, а один – Кімперсайський – в Актюбінській області Казахської РСР.

Lebensmittelvorrats und warmer Kleidung an Sammelstellen einzufinden. Anfang September 1941 wurden etwa 7.000 aus dem Gebiet Saporischschja zusammengezogene Männer in Güterzügen über Woronesch und Pensa in den Osten des Landes gebracht. Einige hundert weitere aus dieser Region stammende Personen mussten mangels Transportmitteln zu Fuß unter Bewachung nach Charkiw und Stalino marschieren. Männer, denen unterwegs die Flucht gelungen war, berichteten nach der Rückkehr in ihre Dörfer, dass sie täglich bis zu 60 Kilometer hatten zurücklegen müssen. Wer nicht mehr weitergehen konnte, wurde von den Wachen zum Sterben zurückgelassen oder getötet.

Die Mobilisierung in Zwangsarbeitslager dauerte östlich des Dnipro mehrere Wochen. Im Rahmen einer der letzten, im Zeitraum vom 22./25. September 1941 durchgeführten Aktionen machten sich etwa 2.300 Männer aus mehreren im Gebiet Saporischschja gelegenen mennonitischen Kolonien in Richtung Rostow auf den Weg.

Die meisten mobilisierten Deutschen (18.600 in 13 Bau-Bataillonen zusammengezogene Personen) wurden auf vier NKWD-Lager verteilt: Drei dieser Lager (Iwdel, Solikamsk und Bogoslaw) lagen im Ural, das vierte (Kimpersai) im Gebiet Aktjubinsk der Kasachischen SSR.

Am 22. September 1941 verabschiedete das Staatliche Verteidigungskomitee auf Antrag des NKWD der UdSSR den Beschluss Nr. 702cc „Über die Ausweisung der Deutschen aus den Gebieten Saporischschja, Stalino und Woroschylowgrad“. Die organisatorischen Aspekte der Operation wurden in der am nächsten Tag unterzeichneten Verordnung Nr. 001354 des NKWD der UdSSR dargelegt. Die Deportation sollte am 25. September beginnen und im Gebiet Saporischschja bis zum 2. Oktober und in den Gebieten Stalino und Woroschylowgrad bis zum 10. Oktober abgeschlossen sein.

Bei der Umsetzung der Deportationen stießen die Mitarbeiter des NKWD im Gebiet Saporischschja vor allem infolge der Nähe zur Frontlinie auf zahlreiche Hindernisse. Da die Aussiedlung unter großem Zeitdruck erfolgte, blieben den deutschen Familien in der Regel nur zwei Stunden Zeit für die Vorbereitung. Der Abtransport sollte von mehreren Eisenbahnstationen aus erfolgen. Während die größtenteils aus Frauen, Kindern und älteren Menschen bestehenden Gruppen auf die Bereitstellung der Eisenbahnzüge warteten, mussten sie oft mehrere Tage lang immer wieder vor den häufigen Luftangriffen in den umliegenden Feldern und Waldstreifen Schutz suchen. Infolge fehlender Züge, zerstörter Eisenbahnstrecken sowie des Vorrückens der deutschen Truppen konnten Tausende der an den Bahnhöfen Tokmak, Molotschansk und Stulnewe zusammengezogenen Mennoniten der Deportation

22 вересня 1941 р. Державний комітет оборони за поданням НКВС СРСР затвердив постанову № 702сс «Про виселення німців із Запорізької, Сталінської та Ворошиловградської областей». Організаційні моменти операції були викладені в підписаному наступного дня наказі НКВС СРСР № 001354. Депортацію планувалося розпочати 25 вересня, а завершити: у Запорізькій області – до 2 жовтня, у Сталінській та Ворошиловградській – до 10 жовтня.

З численними перешкодами під час проведення депортації співробітники НКВС зіткнулися на території Запорізької області, перш за все через її близькість до лінії фронту. Оскільки виселення проводилося поспіхом, на збори німецьким родинам, як правило, відводилося лише дві години. Їхню відправку планувалося здійснювати з кількох залізничних станцій. Основну частину контингенту складали жінки, діти та літні люди. Очікуючи подачу ешелонів, багато хто був змушений протягом кількох днів переховуватися в навколишніх полях і лісопосадках через часті авіанальоти. Через нестачу поїздів, пошкодження залізниці та наближення німецьких військ тисячі менонітів, зібраних, наприклад, на станціях Токмак, Молочанськ і Стульневе, уникли депортації й повернулися до своїх колоній.

У результаті зі взятих на облік 53 566 німців Запорізької області співробітники НКВС змогли вивезти 32 032. Більшість була відправлена до Казахської РСР, а 8 357 осіб – до Новосибірської області.

На території Донбасу депортація проходила успішніше. До Казахської РСР, за статистикою НКВС, із запланованих 36 380 німців Сталінської області вдалося виселити 35 477, а з 13 000 німців Ворошиловградської області – 9 858. Повністю завершити операцію в цих регіонах також не вдалося через швидке просування німецьких військ.

**Умови перевезення в ешелоні:
зі спогадів Г. Вольпера,
депортованого зі Сталінської
(Донецької) області до Казахстану
восени 1941 р.**

entgehen und in ihre Kolonien zurückkehren.

Von den 53.566 im Gebiet Saporischschja registrierten Deutschen konnten die Mitarbeiter des NKWD 32.032 deportieren. Die meisten wurden in die Kasachische SSR verschickt, 8.357 Personen in das Gebiet Nowosibirsk.

Im Donbass verlief die Deportation erfolgreicher. Nach Angaben des NKWD wurden aus dem Gebiet Stalino 35.477 von insgesamt 36.380 Deutschen und aus dem Gebiet Woroschylowgrad 9.858 von insgesamt 13.000 Deutschen ausgesiedelt. Auch in diesen Regionen konnte die Operation jedoch aufgrund des raschen Vorrückens der deutschen Truppen nicht vollständig abgeschlossen werden.

Die Deportationen der deutschen Bevölkerung wurden in geringerem Umfang auch im Frühjahr und Sommer 1942 fortgesetzt. Anfang Juni wurden auf Grundlage von Beschlüssen der Militärräte der Fronten und eines Befehls des NKWD der UdSSR 854 Personen aus mehreren von der Roten Armee vorübergehend befreiten Rayonen des Gebiets Charkiw in das Gebiet Kustanai der Kasachischen SSR deportiert. Am 3. Juli kamen 2.748 aus dem Gebiet Woroschylowgrad deportierte Deutsche hinzu.

Kurz nach den Deportationen wurden die arbeitsfähigen Deutschen in großer Zahl in die sogenannte „Arbeitsarmee“ eingezogen, bei der es sich um Arbeitsformationen handelte, die Elemente militärischer Disziplin mit der Lagerordnung des GULAG verbanden. Unter den ersten Mitgliedern der Arbeitsarmee waren die aus mehreren Gebieten der Ukrainischen SSR stammenden Deutschen, die im September 1941 mobilisiert worden waren. Ein Teil dieses Kontingents (Personen unter 17 Jahren, Arbeitsunfähige, Kranke und Behinderte) wurde Anfang 1942 entlassen und in die Sondersiedlung geschickt. Von Oktober 1942 bis Dezember 1943 wurden nicht nur Männer im Alter von 15-55 Jahren, sondern auch Frauen im Alter von 16-45 Jahren massenhaft in die Arbeitsarmee eingezogen. Neben Deutschen wurden auch Angehörige anderer „feindlicher“ Völker mobilisiert, darunter Finnen, Rumänen, Ungarn und Bulgaren. Die Angehörigen der Arbeitsarmee wurden auf den Baustellen und in den Betrieben des NKWD eingesetzt, insbesondere im Kohle-, Erdöl-, Gold- und Erzabbau, in der Forstwirtschaft sowie in der Zellstoff- und Papierindustrie, beim Straßenbau und in weiteren Arbeitsbereichen.

In der Endphase des Krieges wurden unter der deutschen Bevölkerung keine großangelegten Arbeitsmobilisierungen mehr durchgeführt. Im März 1946 wurden alle deportierten Deutschen auf Beschluss der Sowjetregierung vollständig in das Regime der Sondersiedlung überführt, das mit einer Reihe von Einschränkungen der von der Verfassung der UdSSR garantierten Bürgerrechte verbunden war.

**Зі звіту айнзацгрупи «С» від
1 листопада 1941 р. про наслідки
депортації на лівому березі Дніпра.**

Депортації німецького населення меншого масштабу тривали навесні та влітку 1942 р. На початку червня, на підставі постанов військових рад фронтів та наказу НКВС СРСР, з тимчасово визволених Червоною армією кількох районів Харківської області до Кустанайської області Казахської РСР було відправлено 854 особи; потім туди ж, 3 липня, прибуло 2 748 німців із Ворошиловградської області.

Невдовзі після депортації працездатні німці масово почали поповнювати так звану «трудова армію» – робочі формування, які поєднували елементи військової дисципліни та табірної порядку ГУЛАГу. Першими трудармійцями стали мобілізовані у вересні 1941 р. німці з кількох областей УРСР. Частина з них (особи молодші 17 років, непрацездатні, хворі та інваліди) на початку 1942 р. було звільнено й направлено на спецпоселення. З жовтня 1942 р. по грудень 1943 р. до трудармії масово залучалися не лише чоловіки від 15 до 55 років, а й жінки від 16 до 45 років. Окрім німців мобілізували й представників інших «ворожих» народів: фінів, румунів, угорців і болгар. Трудармійців використовували на об'єктах ГУЛАГу НКВС, у видобутку вугілля, нафти, золота, рідких металів, у лісовій та целюлозно-паперовій промисловості, на ремонті доріг тощо.

На завершальному етапі війни масштабних трудових мобілізацій серед німців вже не проводилося. У березні 1946 р. усі депортовані німці за рішенням радянського уряду були повністю переведені на режим спецпоселення, котрий накладав низку обмежень громадянських прав, гарантованих Конституцією СРСР.

Жінка і діти колонії Лінденау (нині Любимівка) в момент, коли їх побачили німецькі військові. Жовтень 1941 р. (Mennonite Life, 1947)

Frau und Kinder aus der Kolonie Lindenau (heute Ljubymiwka) im Moment ihrer Entdeckung durch deutsche Truppen. Oktober 1941 (Mennonite Life, 1947)

VI Період окупації

Депортації початку війни спричинили очікуваний сплеск антирадянських настроїв серед німецького населення України. Опинившись під новою владою, більшість німців-колоністів, очевидно, сподівалась, що перемога Німеччини над СРСР принесе їм лише благо. З приходом окупантів пов'язували надії на возз'єднання з вивезеними родичами і, зрештою, на нове життя без атмосфери страху. У перші місяці війни такі очікування поширилися в широких верствах населення республіки й особливо яскраво проявлялися у середовищі селян.

На території між Дністром і Бугом, що від 30 серпня 1941 р. отримала статус губернаторства Трансністрія й перейшла під контроль Румунії, проживало близько 130 000 німців. Вони перебували під юрисдикцією зондеркоманди «Р» (нім. Sonderkommando R) – спеціального підрозділу СС, що відповідав за управління етнічними німцями в окупованих регіонах СРСР. У колоніях, що в перспективі розглядалися як воєнізовані поселення, створювалися загони самооборони (Selbstschutz). За різними оцінками, протягом періоду окупації в них перебувало від 8 500 до 9 000 німців. Навесні 1943 р. понад 7 000 колоністів, третину з яких становили члени самооборони, вступили на службу до військ СС.

**Зі спогадів про початок окупації
Йоганна Еппа, голови хорлицької
районної управи**

Економічний уклад колоністів не зазнав кардинальних змін. Вони продовжували працювати у своїх колгоспах, віддаючи 50 % аграрної продукції румунській державі. Попри це, господарський ритм у німецьких громадах Трансністрії виглядав досить звичайним. Колонії відігравали помітну роль у забезпеченні продовольством кількох міст, зокрема, Одеси. Влітку 1942 р. 14 великих торговельних фірм Німеччини виявляли активний інтерес до закупівлі у колоністів надлишків їхнього врожаю.

Während der Besatzung

Wie kaum anders zu erwarten, hatten die zu Beginn des Krieges durchgeführten Deportationen die antisowjetischen Stimmungen unter der deutschen Bevölkerung der Ukraine ansteigen lassen. So versprachen sich die meisten deutschen Kolonisten von einem Sieg Deutschlands über die UdSSR eine Verbesserung ihrer Lage und verbanden mit dem Einmarsch der Besatzer die Hoffnung auf ein Wiedersehen mit ihren deportierten Verwandten und letztlich auf ein neues Leben ohne die allgegenwärtige Atmosphäre der Angst. In den ersten Kriegsmonaten verbreiteten sich derartige Erwartungen in weiten Schichten der Bevölkerung der Republik und traten besonders deutlich im bäuerlichen Milieu zutage.

Im dem zwischen Dnister und Bug gelegenen Gebiet, das ab dem 30. August 1941 den Status eines Gouvernements Transnistrien erhielt und unter die Kontrolle Rumäniens fiel, lebten etwa 130.000 Deutsche. Sie unterstanden der Zuständigkeit des Sonderkommandos „R“, einer Sondereinheit der SS, die für die Verwaltung der in den besetzten Gebieten der UdSSR lebenden ethnischen Deutschen zuständig war. In den Kolonien, die perspektivisch als militarisierte Siedlungen vorgesehen waren, wurden Selbstschutzeinheiten gebildet, denen unterschiedlichen Schätzungen zufolge während der Besatzungszeit zwischen 8.500 und 9.000 Deutsche angehörten. Im Frühjahr 1943 traten mehr als 7.000 Kolonisten, die zu einem Drittel zuvor den Selbstschutzeinheiten angehört hatten, in den Dienst der Waffen-SS.

Die Wirtschaftsweise der Kolonisten erfuhr auch nach dem Ende der Sowjetmacht keine grundlegenden Veränderungen. Die Kolchosen wurden nicht aufgelöst und mussten 50% der landwirtschaftlichen Erträge an den rumänischen Staat abliefern. Dennoch wirkte der wirtschaftliche Alltag in den deutschen Gemeinden Transnistriens insgesamt recht lebhaft. Die Kolonien spielten eine wichtige Rolle für die Lebensmittelversorgung verschiedener Städte, darunter auch Odesa. Im Sommer 1942 zeigten 14 große deutsche Handelsfirmen großes Interesse am Ankauf der von den Kolonisten erwirtschafteten Ernteüberschüsse.

Im Reichskommissariat „Ukraine“, das den größten Teil der besetzten Gebiete der Republik umfasste und einer Zivilverwaltung unterstand, lebten die insgesamt knapp 200.000 ethnischen Deutschen im Großen und Ganzen ähnlich. In der vom Besatzungsregime etablierten sozialen Hierarchie wurde der deutschen Bevölkerung als „Volksdeutsche“ der Status einer privilegierten Gruppe zuerkannt. Ab dem Frühjahr 1943 wurden sie in die „Deutsche Volksliste Ukraine“ eingetragen. Zur Stärkung der von den Kolonisten geführten landwirtschaftlichen Betriebe führte die Besatzungsverwaltung Steuererleichterungen ein und stellte, soweit möglich, Pferde, Vieh,

Менонітські жінки та діти. Позаду – особовий склад ескадрону етнічних німців, згодом включеного до 8-ї кавалерійської дивізії СС «Флоріан Гаєр». Гальбштадт (Молочанськ), 31 жовтня 1942 р. (Mennonite Heritage Archives)

Mennonitische Frauen und Kinder. Im Hintergrund: Angehörige einer Eskadron ethnischer Deutscher, später Teil der 8. SS-Kavalleriedivision „Florian Geyer“. Halbstadt (Molotschansk), 31. Oktober 1942 (Mennonite Heritage Archives)

Становище етнічних німців у рейхскомісаріаті «Україна» (який охоплював більшість окупованих земель республіки та перебував під управлінням цивільної адміністрації) загалом було схожим; тут їхня чисельність сягала майже 200 000 осіб. У встановленій нацистами соціальної ієрархії за німецьким населенням було закріплено статус привілейованої меншини – «фольксдойче». Із весни 1943 р. їх вносили до «Реєстру етнічних німців України» (Deutsche Volksliste Ukraine). Для зміцнення колоністських господарств окупаційна влада запроваджувала податкові послаблення, за можливості виділяла коней, худобу, інвентар та сільгосптехніку. Періодично проводилися акції з розподілу теплового одягу та взуття серед родин «фольксдойче», часто за рахунок фондів конфіскованого майна євреїв та українців. Німці, які жили в містах, могли отримувати поліпшений пайок і додаткові продовольчі можливості, включаю-

Gerätschaften und landwirtschaftliche Technik zur Verfügung. In regelmäßigen Abständen fanden Verteilungsaktionen von warmer Kleidung und Schuhwerk an „volksdeutsche“ Familien statt, die häufig aus Beständen beschlagnahmten jüdischen und ukrainischen Eigentums stammten. Die in den Städten lebenden Deutschen konnten höhere Lebensmittelrationen und zusätzliche Versorgungsmöglichkeiten erhalten, darunter Zugang zu Sonderläden. Zugleich waren die Volksdeutschen den Reichsdeutschen rechtlich nicht gleichgestellt und unterlagen den für die gesamte Bevölkerung geltenden besatzungsrechtlichen Anordnungen.

Die ethnischen Deutschen galten dem nationalsozialistischen Staat als „unverzichtbares Element für die künftige Verwaltung der Ukraine“. Viele Volksdeutsche nahmen bereitwillig eine Beschäftigung bei den Besatzungsbehörden auf – nicht selten als Verwaltungsangestellte oder Dolmetscher –, und einigen von ihnen gelang es, vergleichsweise hohe Posten innerhalb der lokalen Verwaltungshierarchie einzunehmen. Ein wesentlicher Anreiz für die Zusammenarbeit mit den Besatzern war die materielle Interessenlage.

Зі звіту доктора Карла Шпумппа від 31 жовтня 1942 р. про становище етнічних німців на Волині і середньому Подніпров'ї

Spürbare Verbesserungen der materiellen Lage der Kolonisten waren allerdings nicht zu verzeichnen. Wie vor dem Krieg wurde ihre Arbeit nach einem System von Arbeitstagen bewertet und entlohnt. Ihr Besitz beschränkte sich auf ein Grundstück von etwa 0,5 Hektar, eine Kuh und ein Schwein. Die in den Kollektivwirtschaften herrschende geringe Arbeitsmotivation führte wiederholt zu Konflikten mit den Besatzungsbeamten. 1942 konnte das Argument, das Kolchossystem müsse für die Dauer des Krieges beibehalten werden, kaum noch Wirkung erzielen. Ein Teil der Kolonisten verlor den Glauben an eine perspektivische Lösung der Landfrage. Dies galt vor allem für junge Männer, die immer öfter versuchten, ihren Siedlungen den Rücken zu kehren, um in den Machtstrukturen der Besatzer Arbeit zu finden. So traten rund 2.000 aus dem Bezirk Chortyzja stammende Kolonisten angesichts der Aus-

чи доступ до спецкрамниць. Водночас «фольксдойче» не мали рівних прав із громадянами Німеччини та мали виконувати окупаційні розпорядження, що поширювалися на все населення.

Етнічні німці розглядалися нацистською державою як «незамінний елемент для майбутньої адміністрації України». Багато «фольксдойче» охоче влаштувалися працювати – нерідко як управлінці або перекладачі – до окупаційних органів, а деякі з них змогли посісти досить високі посади в місцевій адміністративній ієрархії. Важливим стимулом співпраці з окупантами виступала матеріальна зацікавленість.

Україна під час Другої світової війни
(Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – К., 2000)

Die Ukraine während des Zweiten Weltkriegs
(Grytsak, J. Ein Überblick über die Geschichte der Ukraine: Die Entstehung der modernen ukrainischen Nation im 19. und 20. Jahrhundert. – K., 2000)

sicht auf attraktive Entlohnung und gesicherte Lebensmittelversorgung in verschiedenen Hilfsfunktionen den Einheiten der Wehrmacht bei. 9.000-10.000 ukrainische Deutsche zogen es vor, als Ostarbeiter in Deutschland zu arbeiten, anstatt weiterhin in den Kolchosen tätig zu sein.

Die 1938 geschlossenen und in der Besatzungszeit wiedereröffneten deutschen Schulen knüpften nicht an ihre traditionellen Grundlagen an. So wurde der Religionsunterricht, das „Gesetz Gottes“, unter verschiedenen vorgeschobenen Begründungen aus dem Lehrplan gestrichen. Für die deutschen und mennonitischen Gemeinden, deren Identität seit jeher eng mit dem Christentum verbunden war, stellte die antireligiöse Politik der Besatzungsmacht eine völlige Überraschung dar.

Die deutsche Regierung ging davon aus, dass sich die deutschen Kolonisten mit der Zeit zu standhaften Landwirten und konsequenten Verfechtern der nationalsozialistischen Weltanschauung entwickeln würden. Die größten Hoffnungen richteten sich dabei auf die deutsche Jugend, zu deren politischer Erziehung 1942 zwei der Hitlerjugend untergeordnete Organisationen gegründet wurden: eine im Reichskommissariat, eine andere in Transnistrien. Allerdings konnten diese Organisationen keine größeren aktiven Mitgliederzahlen vorweisen, da viele Kinder und Jugendliche in der Landwirtschaft eingesetzt wurden.

Somit stellten sich die Beziehungen zwischen den ethnischen Deutschen und den Besatzungsmächten als ausgesprochen widersprüchlich dar. Einerseits arbeiteten Tausende Deutsche mit dem Besatzungsregime zusammen, was auch die Mittäterschaft an den von diesem verübten Verbrechen einschloss; andererseits kam es zu Konflikten, die teils aus einer Ablehnung der nationalsozialistischen Ideologie und der Arroganz der zivilen Verwaltungsbeamten, nicht zuletzt aber auch aus der Tatsache resultierten, dass die Besatzer sowohl am Kolchossystem als auch an der antireligiösen Politik festhielten. Entgegen der weitverbreiteten Vorstellung, dass die in der Ukraine lebenden Deutschen einen privilegierten Status genossen, verbesserten sich deren Lebensbedingungen während der Besatzungszeit keineswegs flächendeckend. Dennoch betrachteten die meisten ethnischen Deutschen – in Erinnerung an die Vorkriegsjahre – Loyalität gegenüber Deutschland als eine alternativlose Entscheidung.

Помітних змін у майновому становищі колоністів не відбулося. Як і до війни, їхню працю оцінювали й оплачували за системою трудоднів. Основна власність обмежувалася присадибною ділянкою у 0,5 га, коровою та свинею. Низька мотивація до праці в громадських господарствах неодноразово призводила до конфліктів із окупаційними чиновниками. У 1942 р. аргументи про необхідність збереження колгоспної системи в умовах війни вже майже не діяли. Частина колоністів утратила віру в перспективи вирішення земельного питання. Передусім це стосувалося молодих чоловіків, які дедалі частіше намагалися залишити свої поселення, щоб влаштуватися на роботу в окупаційних структурах. Так, близько 2000 колоністів Хортицького округу задля привабливої зарплатні та стабільного продовольчого забезпечення вступили на різні допоміжні посади у частинах Вермахту. Від 9 до 10 тисяч українських німців віддали перевагу роботі в Німеччині у статусі остарбайтерів, а не праці у колгоспах.

Відроджена німецька школа, ліквідована 1938 р., під час окупації не відродила традиційних засад. Із навчальної програми під різними надуманими приводами було вилучено «Закон Божий». Для громад німців і менонітів, чия ідентичність завжди була тісно пов'язана з християнством, антирелігійна політика окупантів стала цілковитою несподіванкою.

Німецька влада виходила з того, що з часом німці-колоністи перетворяться на стійких господарників і послідовних носіїв нацистського світогляду. Основні надії поклалися на німецьку молодь. Для її політичного виховання у 1942 р. були створені дві дочірні структури Гітлерюгенду: одна – у рейхскомісаріаті, інша – у Трансністрії. Утім, значною кількістю активних членів ці організації похвалитися не могли, оскільки багато дітей і юнаків були задіяні на роботах у сільському господарстві.

Таким чином, картина взаємин між етнічними німцями й окупантами виглядала досить суперечливою. У ній поєднувалися, з одного боку, активна співпраця тисяч німців з окупаційним режимом, аж до співучасті у злочинах; з іншого – конфлікти, зумовлені неприйняттям нового порядку, зокрема через збереження колгоспної системи, антирелігійної політики, самої нацистської ідеології та пихатості цивільних чиновників. Попри поширену думку про привілейований статус, повсюдного поліпшення умов життя німецького населення України в період окупації не відбулося. Втім, більшість етнічних німців, пам'ятаючи довоєнні роки, вважала лояльність до Німеччини безальтернативним вибором.

Хрещення жінок-меноніток із Хортиці у водах Дніпра. 1943 р. (Bethel College)

Taufe mennonitischer Frauen aus Chortyzja im Dnipro. 1943 (Bethel College)

VII Адміністративне переселення (1943–1944)

Восени 1943 – навесні 1944 рр., через наступ Червоної армії, з окупованих регіонів України було здійснено поетапне адміністративне переселення етнічних німців до Третього рейху. Основна частина переселенців майже без вагань підкорилася наказу німецької влади про евакуацію. Переживши за попереднє десятиліття чимало потрясінь, вони не сумнівалися, що повернення радянської влади обернеться для них новими репресіями за співпрацю з окупантами. Проте свої колонії німці залишали з важким серцем: їхній попередній світ безповоротно руйнувався, а попереду на них чекала невідомість. Найгостріші внутрішні переживання, очевидно, відчували ті, хто не знав про долю своїх батьків або синів, депортованих на початку війни. Найчисленніші обози – кілометрові валки критих возів – тягнулися на захід із Причорномор'я. Ця епопея з обозами закарбувалася в пам'яті її учасників, а згодом і їхніх нащадків як «Великий трек» (нім. Der große Treck).

**Зі спогадів Ісака Реймера
(Isaak Reimer)**

Це був тяжкий шлях, сповнений усіляких злигоднів та небезпек. Погодні умови – осіннє бездоріжжя та зимові снігопади – створювали постійні перешкоди для просування обозів. Психологічну напругу посилювали звуки наближення фронту. Один із німецьких обозів, що віз 600 людей, був наздогнаний радянськими військами і знищений разом з охороною в листопаді 1943 р. біля Шепетівки.

Більшість із 350 тис. адміністративних переселенців – саме така цифра фігурує в офіційній статистиці німецької влади – була скерована на анексовані польські території, передусім до провінції Вартегау. У перспективі їм відво-

Administrative Umsiedlung (1943–1944)

Im Zeitraum zwischen Herbst 1943 und Frühjahr 1944 wurden die ethnischen Deutschen angesichts des Vormarschs der Roten Armee stufenweise aus den besetzten Regionen der Ukraine ins Dritte Reich umgesiedelt, wobei sie dem Evakuierungsbefehl der deutschen Regierung in den allermeisten Fällen umstandslos Folge leisteten. Nachdem sie im vergangenen Jahrzehnt bereits viele Umwälzungen erlebt hatten, stand für sie außer Zweifel, dass eine Rückkehr der Sowjetmacht für sie mit neuerlichen Repressionen einhergehen würde. Dennoch verließen die Deutschen ihre Kolonien nur schweren Herzens: Ihre bisherige Welt war unwiderruflich zerstört, und vor ihnen lag das Unbekannte. Die größten inneren Qualen durchlitten zweifelsohne diejenigen, die nichts über das Schicksal ihrer zu Kriegsbeginn deportierten Eltern oder Söhne wussten. Die meisten Wagenzüge – kilometerlange Kolonnen von Planwagen – zogen aus dem Schwarzmeergebiet in Richtung Westen. Diese Wagenzüge sollten sich unter dem Namen „Der große Treck“ in das kollektive Gedächtnis der Beteiligten und ihrer Nachkommen einprägen.

Es war ein schwerer Weg voller Entbehrungen und Gefahren. Die Witterungsbedingungen – herbstlicher Matsch auf unbefestigten Straßen und winterliche Schneefälle – ließen den Treck immer wieder ins Stocken geraten. Der psychische Druck wurde durch das Dröhnen der herannahenden Front noch verstärkt. Einer der deutschen Trecks, dem 600 Personen angehörten, wurde im November 1943 bei Schepetiwka von sowjetischen Truppen eingeholt und zusammen mit der Bewachung vernichtet.

Die meistens der laut offizieller Statistik der deutschen Behörden 350.000 administrativ umgesiedelten Personen wurden in die annektierten polnischen Gebiete und insbesondere in den Warthegau, geleitet, wo sie als Siedler langfristig die eroberten Regionen germanisieren sollten. Einem Teil der Sowjetdeutschen wurden die Höfe vertriebener polnischer Bauern zur Nutzung überlassen, während die meisten während des Krieges als Landarbeiter auf staatlichen Gütern oder bei deutschen Landwirten arbeiten mussten. Darüber hinaus wurden etwa 70.000 Menschen in bereits vor dem Krieg deutsche Gebiete geschickt, wo sie zur Arbeit in Rüstungsbetrieben eingesetzt wurden. Die Stimmung im Warthegau war angespannt: Den Umsiedlern stieß immer wieder sowohl von Seiten der NS-Beamten als auch von Seiten der zu einer unterdrückten Mehrheit gemachten Polen Verachtung und Feindschaft entgegen.

дилася роль поселенців для германізації захоплених регіонів. Частина радянських німців отримала в користування невеликі господарства вигнаних польських селян, тоді як основна маса під час війни мусила працювати батраками в державних маєтках або в німецьких фермерів. Крім того, близько 70 тис. осіб спрямували на оборонні підприємства, розташовані на довоєнній території Німеччини. Атмосфера у Вартегау була напруженою: переселенці не раз стикалися з презирством нацистських чиновників і ворожістю поляків, які становили пригноблену більшість.

Переселенці з СРСР підлягали реєстрації через Центральне імміграційне бюро (нім. Einwandererzentralstelle), і у випадку успішного завершення процедури отримували німецьке громадянство. Однак у сім'ях із чоловіками призовного віку ця новина рідко викликала радість, адже тепер їм загрожувала мобілізація. Наприкінці війни в лавах Вермахту та військ СС служили щонайменше 20 тис. адміністративних переселенців.

Смутним надіям на нове життя в Німеччині поклав край радянський наступ між Німаном і Віслою, розпочатий 12 січня 1945 р. Тисячі радянських німців влилися в потоки біженців, які в паніці рушили на захід. Майже 200 тис. адміністративних переселенців залишилися на територіях, зайнятих Червоною армією, – їм невдовзі судилося примусове повернення до СРСР.

Die aus der UdSSR kommenden Umsiedler mussten sich bei der Einwandererzentralstelle registrieren lassen und erhielten nach erfolgreichem Abschluss des Verfahrens die deutsche Staatsbürgerschaft. Gab es in der Familie Männer im wehrpflichtigen Alter, löste diese Nachricht jedoch nur selten Freude aus, da in solchen Fällen der Kriegsdienst drohte. Am Ende des Krieges dienten mindestens 20.000 administrative Umsiedler in den Reihen der Wehrmacht und der Waffen-SS.

Den ohnehin trüben Hoffnungen, in Deutschland ein neues Leben zu beginnen, setzte der am 12. Januar einsetzende sowjetische Vormarsch zwischen Memel und Weichsel ein jähes Ende. Tausende Sowjetdeutsche schlossen sich den in Panik nach Westen ziehenden Flüchtlingsströmen an. Fast 200.000 administrative Umsiedler blieben in den von der Roten Armee besetzten Gebieten zurück – ihnen war bald die Zwangsrückführung in die UdSSR beschieden.

Меноніти під час евакуації з України до Німеччини: довга колона возів і отара овець. Осінь, 1943 р. (Bethel College)

Mennoniten während der Evakuierung aus der Ukraine nach Deutschland: eine lange Wagenkolonne und Schafherde. Herbst, 1943. (Bethel College)

Schwarzmeer-Deutsche kehren heim

Der Reichsgau Wartheland wird ihre neue Heimat / Von SS-Standartenführer H. Hübner

Wenn in diesen Tagen ohne Unterbrechung aus dem Osten lange Eisenbahntransporte mit Mensch und Tier in unseren Gau rollen, wenn in den Kreisen draußen Trecks aus Pferdewagen mit Menschen und Gepäck die Dorfstraßen entlang ziehen, dann ist uns hier im Wartheland diese Erscheinung schon beinahe zum Begriff geworden. Wieder vollzieht sich vor unseren Augen die Heimkehr einer deutschen Volksgruppe, wieder erfüllt sich einmal die Sehnsucht vieler tausend deutscher Menschen, die einstmal die Not aus der Heimat hinaustrieb, einer Heimat die ihnen kein

Familie von Schwarzmeer-Deutschen (aus Friesendorf) vor dem Abtransport Aulin, OB-Arethiv

Der Weltkrieg 1914 brachte mit den umfassenden Verschickungen nach Sibirien die erste schwere Erschütterung. Mit der russischen Revolution von 1918 brach dann aber ein Blüthenrot ohnegleichen über dieses deutsche Gebiet herein, und alle führenden aufrechten, heiligen und rechtschaffenen deutschen Männer wurden bestialisch ermordet, vielfach ganze Familien verschleppt. Es gibt unter dem Schwarzmeer-Deutschtum wohl kaum eine Familie oder Sippe, in die nicht der Bolschewismus mit grausamer Hand Not und Elend durch Tod und Verschickung gebracht hat. All das, was in generationenlanger Arbeit aufgebaut war, wurde innerhalb kürzester Zeit zerstört. Die im Verfolg der ersten Bolschewisierungsversuche auftretenden Hungersnöte veranlaßten die Bolschewiken dazu, aus der Not eine Tugend zu machen; sie ließen daher zunächst in den deutschen Siedlungsgebieten den Kolonistendörfern eine gewisse Freizügigkeit in ihrer wirtschaftlichen Betätigung; denn diese Deutschen erholten sich rasch und konnten dadurch doch ganz beachtliche Mengen Getreide und Vieh zur Ernährungssicherung des ganzen

Фрагмент газети «Ostdeutscher Beobachter» від 4 лютого 1944 р. із заголовком: «Причорноморські німці повертаються додому. Імперська провінція Вартеланд стане їхньою батьківщиною».

Ausschnitt aus der Zeitung „Ostdeutscher Beobachter“ vom 4. Februar 1944 mit der Schlagzeile: „Die Schwarzmeer-Deutschen kehren heim. Der Reichsgau Wartheland wird ihre neue Heimat.“

Свідоцтво про отримання німецького підданства. 26 вересня 1944 р. (Архів управління Служби безпеки України в Сумській області)

Einbürgerungsurkunde. Nachweis über den Erwerb der deutschen Staatsangehörigkeit. 26. September 1944. (Archiv der Verwaltung des Sicherheitsdienstes der Ukraine in der Region Sumy)

Deutsches Reich

Einbürgerungsurkunde

Der Viktor Steinert

in Litzmannstadt, geboren am 29. November 1920

in Großliebental/UASSR, hat mit dem Zeitpunkt der Aushändigung

dieser Urkunde die deutsche Staatsangehörigkeit (Reichsangehörigkeit) durch Einbürgerung erworben. Die Einbürgerung erstreckt sich nicht auf Familienangehörige.

Litzmannstadt, den 26. September 1944.

Der Reichsführer SS - Reichsminister des Innern
Einwandererzentralstelle
Im Auftrage:

Gebühr: entfrei.

Ugb. Nr. 774 928

Pe.

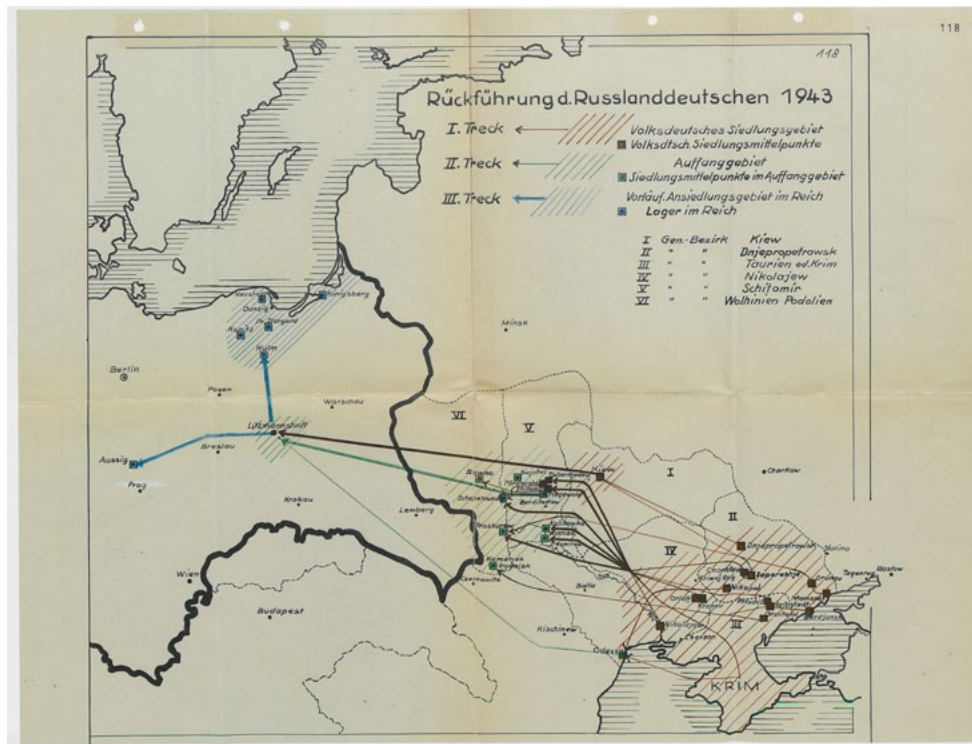
Обоз в осінній багнюці. Осінь, 1943 р.
(Bethel College)

Treckwagen im herbstlichen Matsch.
Herbst, 1943. (Bethel College)

Менонітські біженці з України під час трапези
біля вогнища. Осінь, 1943 р. (Bethel College)

Mennonitische Flüchtlinge aus der Ukraine
beim Mahl am Lagerfeuer. Herbst, 1943.
(Bethel College)

Маршрути адміністративного
переселення німців України у 1943 р.
(Bundesarchiv, Berlin)

Routen der administrativen Umsiedlung
der Deutschen aus der Ukraine 1943.
(Bundesarchiv, Berlin)

VIII Виселення етнічних німців із визволених областей України

Восени 1943 р. на визволених територіях УРСР співробітники НКВС звернули увагу на нечисленних етнічних німців, колишніх «фольксдойче», які з тих чи інших причин не евакуювалися на захід. Одні вирішили залишитися, вважаючи, що не мають провини перед державою; інших стримував страх перед можливими небезпеками та поневіряннями; частина просто не змогла виїхати. Так, деякі обози колоністів, які прямували з Одеської області наприкінці березня 1944 р., не встигли переправитися через Дністер і були змушені повернутися.

28 грудня 1943 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія звернувся до Й. Сталіна із запитом щодо подальшої долі виявлених на визволених територіях Української РСР «фольксдойче» (які, як він зазначив, «широко використовувалися гітлерівськими загарбниками як поліцаї, карателі та службовці німецьких установ») і членів їхніх родин. Сталін наклав резолюцію: «Усіх заарештувати, тримати у спецконцтаборі під особливим наглядом і використовувати для робіт». На виконання цих вказівок Берія видав наказ № 0013 від 7 січня 1944 р., який передбачав: виявлених «фольксдойче» заарештовувати і судити Особливою нарадою НКВС СРСР; для їхнього утримання організувати в Красноярському краї Чорногорський спеціальний виправно-трудоий табір НКВС з особливо суворим режимом; забезпечити «якнайповніше використання ув'язнених на роботах із видобутку вугілля та інших роботах у таборі».

Унаслідок цього до кінця червня 1944 р. на території республіки було заарештовано 1 572 особи. Формулювання звинувачень варіювалися від «реєстрації як фольксдойче» до «зради Батьківщині». У більшості випадків колишніх «фольксдойче» засуджували до табірних строків від 5 до 10 років із конфіскацією майна. Члени їхніх родин, а також етнічні німці, визнані непридатними до фізичної праці за віком або станом здоров'я, підлягали відправленню на спецпоселення до Сузунського району Новосибірської області. У грудні 1944 р. почали визначатися й інші регіони виселення: наприклад, 18 німецьких родин (61 особа) із села Осикове Київської області за вказівкою Берії були депортовані до Комі АРСР.

Етнічні німці, чії терміни табірної ув'язненості добігли кінця, відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. переводилися на вічне спецпоселення.

Станом на жовтень 1949 р. на спецпоселенні перебували 1 663 родини «фольксдойче» (3 122 особи): 509 чоловіків, 1 793 жінки та 820 дітей. Серед дорослих 834 були німцями, а 1 442 особи – представниками інших національностей, зокрема 875 – українцями, 326 – росіянами та 196 – поляками.

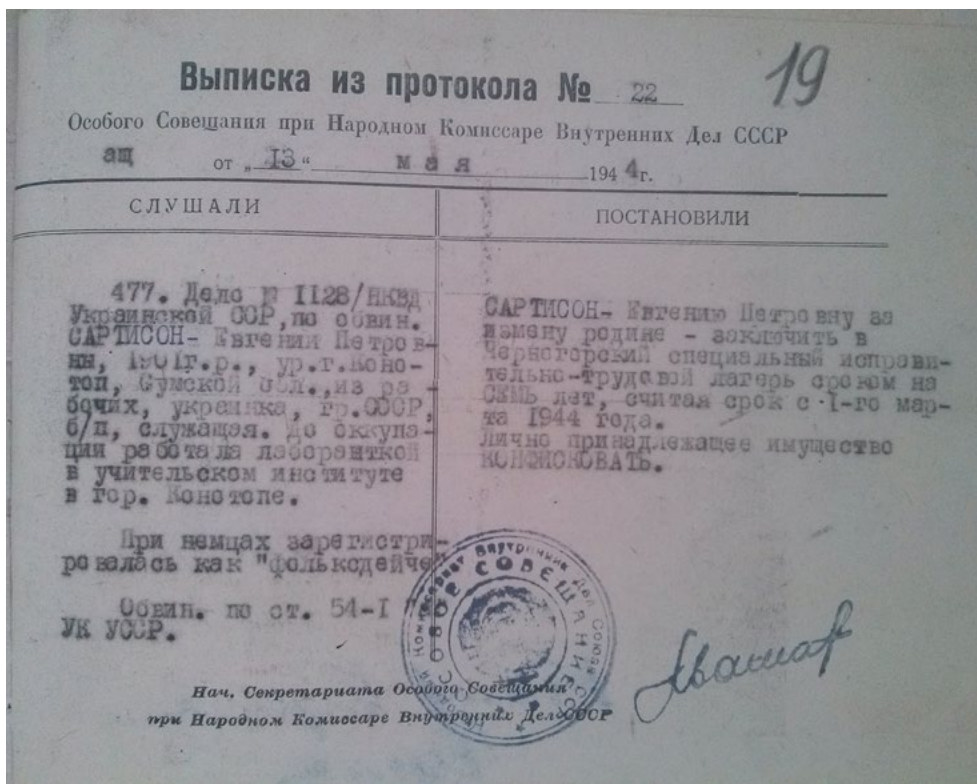
Ausweisung der ethnischen Deutschen aus den befreiten Gebieten der Ukraine

Im Herbst 1943 galt das Interesse des NKWD vor allem den wenigen in den befreiten Gebieten der Ukrainischen SSR verbliebenen ethnischen Deutschen bzw. Volksdeutschen, die aus verschiedenen Gründen nicht nach Westen evakuiert worden waren. Einige hatten beschlossen zu bleiben, da sie keine Schuld gegenüber dem Sowjetstaat empfanden, andere fürchteten mit der Evakuierung einhergehende Gefahren oder Entbehrungen, wieder andere hatten schlicht keine Möglichkeit wegzufahren. So waren beispielsweise einige Ende März 1944 aus dem Gebiet Odesa kommende Wagentrecks nicht mehr rechtzeitig über den Dnister gekommen und hatten umkehren müssen.

**Спецповідомлення Л.П. Берії
Й.В. Сталіну про арешт осіб,
які співпрацювали з німецькою
окупаційною владою**

Am 28. Dezember 1943 wandte sich der Volkskommissar für Innere Angelegenheiten der UdSSR L. Berija mit der Anfrage an Stalin, wie mit den in den befreiten Gebieten der Ukrainischen SSR angetroffenen „Volksdeutschen“ und deren Familienangehörigen zu verfahren sei, die, wie er betonte, „in großem Umfang von den Hitlerschen Usurpatoren als Polizisten, Mitglieder von Strafeinheiten oder Beamte deutscher Behörden tätig“ gewesen seien. Das Dokument enthält den handschriftlichen Vermerk Stalins: „Alle sind zu verhaften, in einem Sonderkonzentrationslager unter besonderer Aufsicht zu halten und für Arbeiten einzusetzen.“ Zur Umsetzung dieser Anordnung erließ Berija am 7. Januar 1944 den Erlass Nr. 0013, dem zufolge alle aufgespürten „Volksdeutschen“ festgenommen und von der Sonderberatung des NKWD der UdSSR verurteilt werden sollten. Für ihre Unterbringung sollte in Tschernogorsk (Region Krasnojarsk) ein Strafarbeitslager mit besonders strengem Regime eingerichtet werden. Die Häftlinge sollten „möglichst vollständig für Arbeiten im Kohlebergbau und andere Lagerarbeiten eingesetzt werden“.

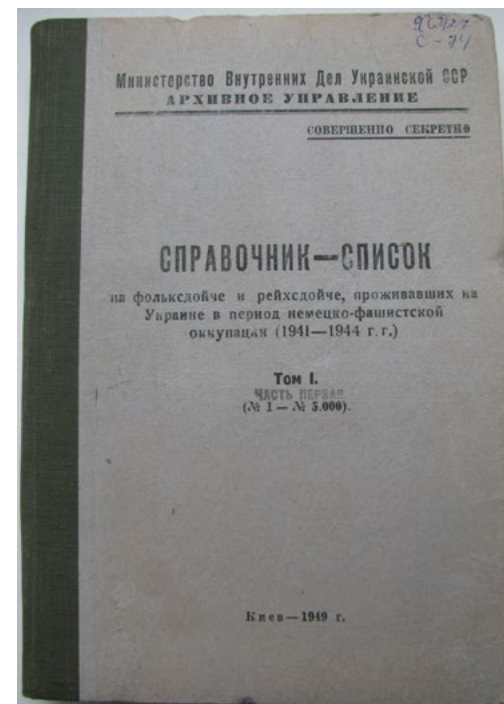
Витяг із протоколу Особливої наради при НКВС СРСР від 13 травня 1944 р. із постановою про ув'язнення Є.П. Сартисон за зраду Батьківщині до Черногорського виправно-трудового табору строком на сім років із конфіскацією майна. (Державний архів Управління внутрішніх справ в Сумській області)

Auszug aus dem Protokoll der Sonderberatung beim NKWD der UdSSR vom 13. Mai 1944 mit dem Beschluss über die Inhaftierung von E. Sartison wegen Landesverrats im Arbeitslager in Tschernogorsk für sieben Jahre mit Beschlagnahmung seines Vermögens. (Staatsarchiv der Verwaltung für innere Angelegenheiten in der Region Sumy)

Im weiteren Verlauf der Ereignisse wurden auf dem Gebiet der Republik bis Ende Juni 1944 1.572 Personen festgenommen. Die Formulierungen der Anklagen reichten von „Registrierung als Volksdeutscher“ bis hin zu „Vaterlandsverrat“. In den meisten Fällen wurden ehemalige Volksdeutsche zu 5 bis 10 Jahren Lagerhaft mit Einzug ihres Eigentums verurteilt. Ihre Familienangehörigen sowie aufgrund von Alter oder Gesundheitszustand nicht arbeitsfähige ethnische Deutsche wurden in Sondersiedlungen in den im Gebiet Nowosibirsk gelegenen Rayon Susun deportiert. Im Dezember 1944 wurden weitere Gebiete für die Aussiedlung festgelegt: So wurden beispielsweise 18 deutsche Familien (insgesamt 61 Personen) aus dem im Gebiet Kyjiw gelegenen Dorf Osykowe auf Berijas Anweisung in die ASSR der Komi deportiert.

Ethnische Deutsche, die ihre Lagerhaft verbüßt hatten, wurden gemäß Erlass des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR vom 26. November 1948 in das lebenslange Sondersiedlungsregime überführt.

Im Oktober 1949 befanden sich 1.663 volksdeutsche Familien (insgesamt 3.122 Personen; 509 Männer, 1.793 Frauen und 820 Kinder) in der Sondersiedlung. Unter den Erwachsenen waren 834 Deutsche und 1.442 Angehörige anderer Nationalitäten, darunter 875 Ukrainer, 326 Russen und 196 Polen.

«Довідник-список на фольксдойче та рейхсдойче, які проживали в Україні у період німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.)», підготовлений у 1949 році Міністерством внутрішніх справ УРСР на основі трофейних документальних матеріалів для використання в оперативно-розшуковій діяльності. (Державний архів Сумської області)

„Verzeichnis der Volksdeutschen und Reichsdeutschen, die während der deutsch-faschistischen Besatzung (1941-1944) in der Ukraine lebten“, erstellt 1949 vom Innenministerium der Ukrainischen SSR auf der Grundlage erbeuteter Dokumente zur Nutzung in der operativen Ermittlungsarbeit. (Staatsarchiv in der Region Sumy)

ІХ Примусова репатріація німців до СРСР

На завершальному етапі Другої світової війни питання повернення на батьківщину кількох мільйонів радянських громадян – військовополонених, оstarбайтерів, біженців та інших осіб, які опинилися за межами країни, – набуло надзвичайного значення у зовнішній політиці СРСР. Підготовка до їхнього прийому, розпочата ще до вторгнення Червоної армії на територію Німеччини, передбачала такі заходи: створення мережі перевірконо-фільтраційних таборів (ПФТ) і перевірконо-фільтраційних пунктів (ПФП), транспортної та іншої інфраструктури, а також формування органів репатріації в діючій армії, тиліових округах, радянських республіках та за кордоном.

Репатріація у масштабах, запланованих радянським керівництвом, стала можливою завдяки угодам із головними союзниками по антигітлерівській коаліції – США та Великою Британією, підписаним під час Ялтинської конференції 4-11 лютого 1945 р. Ці домовленості легітимізували відправку громадян СРСР із територій, звільнених американськими та британськими військами, на батьківщину незалежно від їхньої волі.

Перевірку репатріантів з метою виявлення колишніх колаборантів після завершення бойових дій у Європі здійснювали перевірконо-фільтраційні комісії НКВС СРСР та органи СМЕРШ.

Щодо етнічних німців відділ ПФТ НКВС СРСР 24 березня 1945 р. надав такі вказівки: «чоловіків та жінок, які прийняли німецьке підданство, за відсутності достатніх матеріалів для арешту – направляти [...] до ПФТ НКВС СРСР. У разі надходження німців, що не прийняли німецького підданства, за відсутності достатніх матеріалів для арешту – направляти чоловіків до ПФТ НКВС, жінок – до Карагандинської області Казахської РСР». Особи (незалежно від їхньої національності), щодо яких встановлювались факти «активної антирадянської діяльності», підлягали арешту та передавались для подальшого слідства в органи НКВС-НКДБ і СМЕРШ. Таким чином, повернення радянських німців до місць довоєнного проживання стало неможливим.

Невдовзі до інструкції, що регулювала порядок фільтрації німців-репатріантів, були внесені суттєві зміни. Архівні документи свідчать, що на прикордонних пунктах їх очікувала відправка до східних регіонів СРСР для поселення в конкретних районах, нерідко з вказівкою на промислові підприємства та радгоспи. Досить часто ешелони з німцями відправлялися за рознарядкою НКВС без фільтраційних карток, із вагонними списками, які не завжди від-

Zwangsrepatriierung von Deutschen in die UdSSR

In der Endphase des Zweiten Weltkriegs gewann die Frage der Rückkehr der mehreren Millionen Sowjetbürger, die sich zu diesem Zeitpunkt als Kriegsgefangene, Ostarbeiter oder Flüchtlinge im Ausland aufhielten, für die sowjetische Außenpolitik immer größere Bedeutung. Die Vorbereitungen für ihre Aufnahme, die bereits vor dem Vormarsch der Roten Armee auf deutsches Gebiet eingeleitet wurden, umfassten unter anderem die folgenden Maßnahmen: Einrichtung eines Netzes von Prüf- und Filtrationslagern (PFL) bzw. Prüf- und Filtrationspunkten (PFP), Aufbau der entsprechenden Transport- und sonstigen Infrastruktur sowie Aufbau eines für Repatriierungsfragen zuständigen Apparats bei der aktiven Armee, in den rückwärtigen Militärbezirken, in den Sowjetrepubliken und im Ausland.

Auf der Konferenz von Jalta (4.-11. Februar 1945) handelte die Sowjetregierung mit den wichtigsten Verbündeten der Anti-Hitler-Koalition, also den USA und Großbritannien, ein Abkommen aus, dem zufolge sie die Repatriierung ihrer Bürger in dem von ihr vorgesehenen Umfang umsetzen und sowjetische Staatsbürger auch gegen deren Willen aus den von amerikanischen und britischen Truppen befreiten Gebieten in ihre Heimat zurückführen durfte.

Die dem Ziel der Aufspürung ehemaliger Kollaborateure dienende Überprüfung der Repatrianten wurde nach dem Ende der Kampfhandlungen in Europa von den Prüfungs- und Filtrationskommissionen des NKWD der UdSSR sowie den Organen der SMERSch durchgeführt.

**Зі спогадів про репатріацію
Антона Боша (Anton Bosch)**

повідали фактичній кількості контингенту. Відомо, що розподіл репатріантів здійснювався частково з урахуванням заявок республік і регіонів на надання робочої сили. За вказівкою НКВС СРСР ешелони з репатрійованими німцями спрямовувалися до Казахської РСР, Таджикиської РСР та до низки віддалених регіонів РРФСР (зокрема, до Комі АРСР, Удмуртської АРСР, Алтайського краю, Молотовської, Вологодської, Кіровської, Новосибірської та інших областей).

Зі спогадів про репатріацію Сюзанни Епп (Susanne Epp)

Спрямування ешелонів з німцями досить часто здійснювалося без попереднього погодження з приймаючими регіонами. Реагуючи на такі випадки, НКВС Казахської РСР попереджав наприкінці липня – на початку серпня 1945 р., що непланове прибуття до республіки поселенців може призвести до катастрофічних наслідків для їхнього господарського та трудового облаштування. У відповідь НКВС СРСР дав вказівку: «Подальшу відправку німців-громадян СРСР до всіх областей Казахської РСР припинити».

Внаслідок різних обставин – зокрема відсутності наприкінці 1944 – на початку 1945 р. прикордонних приймально-розподільчих і перевірочних пунктів для репатріантів, а також недостатньої поінформованості місцевих виконкомів – частина німців, попри офіційну заборону та відсутність документів, змогла тимчасово повернутися до УРСР. Згодом цих людей (30 670 осіб) також виселили до східних областей СРСР.

Німці, репатрійовані до СРСР, директивою НКВС СРСР № 181 від 11 жовтня 1945 р. були віднесені до категорії «спецпереселенців» із усіма відповідними обмеженнями (довічна висилка, заборона залишати місця поселення без дозволу спецкомендатур, повторні фільтрації тощо) та передавалися в розпорядження НКВС СРСР. Директива також передбачала взяття на оперативний облік німців, що викликали підозру, арешт та передачу до суду колишніх колаборантів і агентів іноземної розвідки.

Радянські німці, як і інші переміщені особи, що опинилися у збірних таборах на західних територіях Німеччини, часто з покійністю й навіть певним

In Bezug auf die ethnischen Deutschen erließ die für die Prüf- und Filtrationslager zuständige Abteilung des NKWD der UdSSR am 24. März 1945 folgende Anweisungen: „Männer und Frauen, die die deutsche Staatsangehörigkeit angenommen haben, sind, sofern keine ausreichenden Materialien für eine Verhaftung vorliegen, [...] in Prüf- und Filtrationslager des NKWD der UdSSR zu bringen. Bei Deutschen, die die deutsche Staatsangehörigkeit nicht angenommen haben, sind die Männer, sofern keine ausreichenden Materialien für eine Verhaftung vorliegen, in Prüf- und Filtrationslager des NKWD, die Frauen hingegen in das Gebiet Karaganda (Kasachische SSR) zu bringen.“ Personen, denen unabhängig von ihrer Nationalität „eine aktive antisowjetische Tätigkeit“ nachgewiesen werden konnte, wurden verhaftet und zur weiteren Untersuchung an die Organe des NKWD-NKGB bzw. der SMERSch überstellt. Damit war eine Rückkehr der Sowjetdeutschen an ihre früheren Wohnorte unmöglich geworden.

Bald darauf wurden die das Verfahren der Filtration deutscher Repatrianten regelnden Instruktionen wesentlichen Änderungen unterzogen. Aus den Archivdokumenten geht hervor, dass die Repatrianten bereits in den grenznahen Punkten bestimmten in den östlichen Landesteilen der UdSSR gelegenen Rayonen bzw. sogar schon konkreten Industriebetrieben oder Sowchosen zugeteilt wurden. Häufig wurden Eisenbahntransporte mit Deutschen auf Weisung des NKWD ohne Filtrationskarten, lediglich auf Grundlage von Waggonlisten abgefertigt, die nicht immer der tatsächlichen Anzahl der Personen entsprachen. Bekannt ist, dass die Verteilung der Repatrianten teilweise auf Anträgen der Republiken und Regionen beruhte, in denen diese um die Bereitstellung von Arbeitskräften baten. Auf Weisung des NKWD der UdSSR wurden die repatriierten Deutschen in die Kasachische SSR, in die Tadschikische SSR sowie in mehrere entlegene Regionen der RSFSR (ASSR der Komi, Udmurtische ASSR, Region Altai sowie die Gebiete Molotow, Wologda, Kirow und Nowosibirsk) gebracht.

Die Entsendung der Deutschen erfolgte häufig ohne vorherige Absprache mit den aufnehmenden Regionen, wodurch sich das NKWD der Kasachischen SSR Ende Juli – Anfang August 1945 zu der Warnung veranlasst sah, dass der unkoordinierte Zustrom von Siedlern in die Republik katastrophale Folgen für deren wirtschaftliche und berufliche Eingliederung haben könne. Daraufhin ordnete das NKWD der UdSSR an, die Entsendung deutscher Sowjetbürger in alle Gebiete der Kasachischen SSR einzustellen.

Aufgrund verschiedener Umstände – insbesondere des Fehlens von Aufnahme- und Kontrollpunkten für Repatrianten an den Grenzen Ende 1944 bis Anfang 1945 sowie der unzureichenden Information der lokalen Exekutivkomitees – konnte ein Teil der Deutschen trotz des offiziellen Verbots und fehlender Dokumente

фаталізмом очікували репатріації. Не всі були готові до щоденної боротьби за виживання у зруйнованій Німеччині, де населення відчувало крайню потребу у найнеобхідніших ресурсах: харчах, медикаментах, одязі та паливі. Багато хто також сподівався, що, повернувшись до СРСР, зможе возз'єднатися з близькими родичами (батьками, чоловіками та синами), депортованими сталінським режимом на схід на початку війни, якщо ті вижили.

Проте частині радянських німців вдалося уникнути насильницької репатріації. За результатами першого післявоєнного перепису населення ФРН 1951 р. їхня офіційна чисельність становила 51 тис. осіб.

За статистикою радянських спецслужб, у 1945-1946 рр. на спецпоселення було направлено 208 388 німців-репатріантів. Кількість тих, хто за результатами фільтрації був відправлений до виправно-трудоих таборів та інших місць позбавлення волі, наразі невідома. Станом на 1 липня 1951 р. у 37 союзних та автономних республіках, краях і областях РРФСР на спецпоселенні перебувало 193 598 репатрійованих німців.

У листопаді 1951 р. МВС СРСР охарактеризувало німців-репатріантів як особливо небезпечну групу, аргументуючи це так: «У зв'язку з тим, що деяка частина репатрійованих німців була німецькими пособниками, у період відступу німецької армії добровільно виїжджала до Німеччини, проживала в американській та англійській зонах окупації, виходячи з інтересів державної безпеки доцільно всіх репатрійованих німців залишити в місцях поселення назавжди».

vorübergehend in die Ukrainische SSR zurückkehren. Diese Personen (30.670 Menschen) wurden später ebenfalls in die östlichen Regionen der UdSSR deportiert.

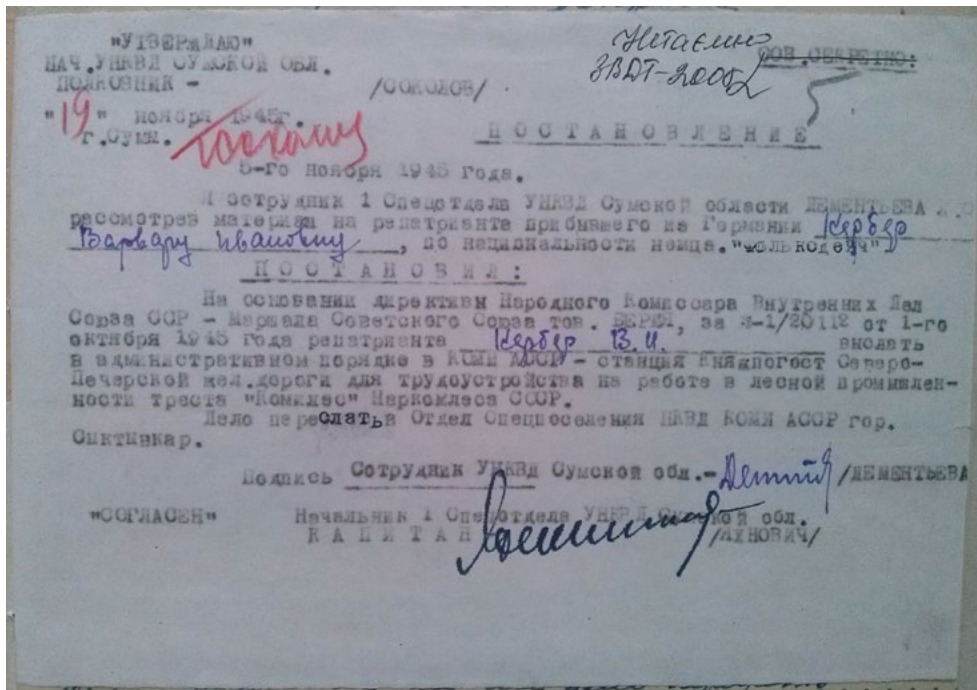
Die in die UdSSR repatriierten Deutschen wurden aufgrund von Direktive Nr. 181 des NKWD der UdSSR vom 11. Oktober 1945 der Kategorie der „Sondersiedler“ zugeordnet, unterlagen sämtlichen für diese Personengruppe geltenden Einschränkungen (lebenslange Verbannung, Verbot, die Siedlungsorte ohne Genehmigung der Sonderkommandanturen zu verlassen, wiederholte Filtrierungsmaßnahmen usw.) und waren der Verwaltung des NKWD der UdSSR unterstellt. Die Direktive sah außerdem vor, alle verdächtig erscheinenden Deutschen operativ zu erfassen, sowie ehemalige Kollaborateure und Agenten ausländischer Geheimdienste zu verhaften und an die Justiz zu überstellen.

Die Sowjetdeutschen erwarteten ihre Repatriierung, wie auch andere in westdeutschen Sammellagern befindliche, ursprünglich aus der Sowjetunion stammende Displaced Persons, oft mit einer Mischung aus Resignation und Fatalismus. Nicht alle waren bereit für den täglichen Überlebenskampf im zerstörten Deutschland, wo die Bevölkerung unter einem extremen Mangel an lebensnotwendigen Gütern wie Lebensmitteln, Medikamenten, Kleidung und Brennstoff litt. Viele hofften zudem, nach ihrer Rückkehr in die Sowjetunion ihre zu Beginn des Krieges vom Stalinschen Regime in den Osten deportierten Verwandten (Eltern, Ehemänner und Söhne) wiederzusehen, sofern diese überlebt hatten.

Ein Teil der Sowjetdeutschen konnte jedoch der Zwangsrepatriierung entgehen. Nach den Daten der ersten nach dem Krieg in der Bundesrepublik durchgeführten Volkszählung belief sich deren Zahl im Jahr 1951 auf 51.000 Personen.

Nach den Statistiken der sowjetischen Geheimdienste wurden in den Jahren 1945-1946 208.388 deutsche Repatrianten in Sondersiedlungen eingewiesen. Die Zahl derjenigen, die nach der Filtration in Arbeitslager oder andere Haftanstalten eingewiesen wurden, ist bislang nicht bekannt. Nach Stand zum 1. Juli 1951 hielten sich in den 37 Unions- und Autonomen Republiken, Regionen und Gebieten der RSFSR 193.598 repatriierte Deutsche in Sondersiedlungen auf.

Im November 1951 stuft das Innenministerium der UdSSR die deutschen Repatrianten mit der folgenden Begründung als besonders gefährliche Gruppe ein: „Da ein Teil der repatriierten Deutschen deutsche Kollaborateure waren, während des Rückzugs der deutschen Armee freiwillig nach Deutschland ausgereist sind und in der amerikanischen und englischen Besatzungszone gelebt haben, erscheint es im Interesse der Staatssicherheit geboten, alle repatriierten Deutschen dauerhaft an ihren Ansiedlungsorten zu belassen.“

Постанова Управління НКВС по Сумській області від 5 листопада 1945 р. про адміністративне вислання репатріантки В. І. Кербер, яка повернулася до місця довоєнного проживання, до Комі АРСР для працевлаштування в лісовій промисловості (Державний архів Управління внутрішніх справ в Сумській області)

Beschluss der Verwaltung des NKWD des Gebiets Sumy vom 5. November 1945 über die administrative Aussiedlung der an ihren Vorkriegswohnort zurückgekehrten Repatriantin W. Kerber in die ASSR der Komi, wo sie in der Forstwirtschaft tätig sein sollte (Staatsarchiv der Verwaltung für Innere Angelegenheiten im Gebiet Sumy)

Посвідчення репатріантки В.Й. Емгрунд, видане у перевірконо-фільтраційному пункті м. Брест 24 червня 1945 р. для направлення разом із трьома дітьми до м. Акмолінськ Казахської РСР (Державний архів Управління внутрішніх справ в Сумській області)

Ausweis der Repatriantin W. Emgrund, ausgestellt am 24. Juni 1945 am Prüf- und Filtrationspunkt bei Brest zur Weiterleitung mit drei Kindern nach Akmolinsk, Kasachische SSR (Staatsarchiv der Verwaltung für Innere Angelegenheiten im Gebiet Sumy).

Х Депортація німців з перипорії Закарпаття

З 1919 р., на підставі Сен-Жерменського мирного договору, Закарпаття входило до складу Чехословаччини, а в березні 1939 р. було анексоване Угорщиною. Друга світова війна, що незабаром розпочалася, радикально вплинула на становище місцевої німецької меншини: її представників мобілізували до угорської армії; нацистська Німеччина за домовленістю з Будапештом взяла над етнічними німцями політичне покровительство і активно вербувала їх до своїх збройних сил, особливо до військ СС. З літа 1944 р. ця практика набула переважно примусового характеру. В жовтні 1944 р. частину німецького населення за наказом Вермахту було евакуйовано до Австрії, Тюрингії, Сілезії, Саксонії та Судетів.

Після зайняття радянськими військами території краю в жовтні 1944 р. для місцевих німців настали складні часи – нова влада вважала їх потенційними шпигунами та диверсантами. Постановою Військової ради 4-го Українського фронту від 13 листопада 1944 р. передбачалося заарештувати військовозобов'язаних чоловіків віком від 18 до 50 років, а також осіб, які служили в угорській або німецькій армії, чиновників і службовців угорської поліції та жандармерії; усіх затриманих належало конвоювати до пунктів для військовополонених. Невдовзі було видано наказ про часткову мобілізацію місцевого німецького населення (чоловіків від 17 до 45 років і жінок від 18 до 30 років), до проведення якої було залучено найвищий крайовий орган влади – Народну Раду Закарпатської України. Згідно з її постановою від 22 листопада 1944 р., майно мобілізованих підлягало безоплатній конфіскації з подальшим розподілом серед бідноти.

Під трудову мобілізацію та інтернування, що охопили за розпорядженням сталінського керівництва з грудня 1944 по січень 1945 р. німецьке населення країн Південно-Східної Європи, потрапила також невелика кількість закарпатських німців (215 осіб). Основну їх частину було направлено до трудового батальйону при коксохімічному комбінаті Нової Горлівки на Донбасі.

Тотальна депортація німців із Закарпатської України розпочалася на підставі розпорядження НКВС СРСР № 1034 від 15 січня 1946 р. У доповідній записці керівника крайового Управління внутрішніх справ Лялька зазначено, що виселенню підлягали «разом із сім'ями особи німецької національності, які найбільше скомпрометували себе в період німецько-угорської окупації, у тому числі: поплічники націоналістичної організації «Фольксбунд», члени

Deportation der Deutschen aus dem Gebiet Transkarpatien

Im März 1939 wurde das seit 1919 aufgrund des Friedensvertrags von Saint-Germain zur Tschechoslowakei gehörige Transkarpatien von Ungarn annektiert. Der bald darauf beginnende Zweite Weltkrieg hatte radikale Auswirkungen auf die Lage der örtlichen deutschen Bevölkerungsgruppe, deren Angehörige zunächst zur ungarischen Armee eingezogen wurden. Zugleich übernahm das nationalsozialistische Deutschland im Einvernehmen mit Budapest die politische Schutzfunktion gegenüber den ethnischen Deutschen und begann, sie systematisch für seine Streitkräfte und insbesondere die Waffen-SS zu rekrutieren. Ab dem Sommer 1944 erfolgte diese Rekrutierung überwiegend unter Zwang. Im Oktober 1944 wurde ein Teil der deutschen Bevölkerung auf Befehl der Wehrmacht nach Österreich, Thüringen, Schlesien, Sachsen sowie ins Sudetenland evakuiert.

Nach der im Oktober 1944 erfolgten Besetzung des Gebiets durch sowjetische Truppen brachen für die örtlichen Deutschen schwierige Zeiten an, da sie von der neuen Regierung als potenzielle Spione und Saboteure betrachtet wurden. Ein Beschluss des Militärrats der 4. Ukrainischen Front vom 13. November 1944 sah vor, alle wehrpflichtigen Männer im Alter von 18-50 Jahren, alle Personen, die in der ungarischen oder deutschen Armee gedient hatten, sowie alle früheren Beamten und Bediensteten der ungarischen Polizei und Gendarmerie zu verhaften und unter Bewachung zu Sammelstellen für Kriegsgefangene zu bringen. Kurz darauf wurde ein Befehl zur Teilmobilisierung der lokalen deutschen Bevölkerung erlassen (Männer im Alter von 17-45 Jahren und Frauen im Alter von 18-30 Jahren), an der der Nationalrat der Transkarpatischen Ukraine als das höchste regionale Machtorgan beteiligt war. Letzterer beschloss zudem am 22. November 1944, dass das Eigentum der Mobilisierten entschädigungslos eingezogen und anschließend unter den Armen verteilt werden sollte.

Лист Народної Ради Закарпатської України всім окружним і місцевим народним комітетам про часткову мобілізацію німецького населення

родин есесівців, сім'ї, які втекли разом із відступаючими військами до Німеччини, а потім повернулися до місць попереднього проживання». Депортовані – близько 2 тис. осіб, прирівняні за статусом до німців-громадян СРСР, – були направлені на спецпоселення до Тюменської області. Майже третина з них до 1948 р. померла, не витримавши екстремальних кліматичних умов, мізерних норм харчування (600 грамів хліба на день для робітників і 250 грамів для дітей та людей похилого віку) та виснажливої праці на лісозаготівлях. У 1949 р. до області прибула ще 701 особа.

Деякі сім'ї закарпатських німців після зняття з обліку спецпоселення у 1955 р., всупереч забороні Ради міністрів УРСР, повернулися до рідного регіону й продовжили там жити за мовчазної згоди місцевої влади. Інші, клопочучи про возз'єднання родин, прагнули емігрувати до ФРН або НДР. Решта виїздила до Молдови, Казахстану або Киргизії.

Мапа Закарпаття чехословацького періоду з позначеннями німецьких колоній (karpatenblatt.sk)

Karte Transkarpatiens aus der Zeit der Tschechoslowakei mit Verzeichnungen deutscher Kolonien (karpatenblatt.sk)

Von der auf Anordnung der Stalinschen Regierung im Zeitraum von Dezember 1944 bis Januar 1945 vollzogenen Arbeitsmobilisierung und Internierung der in den Ländern Südosteuropas ansässigen Deutschen war auch die kleine, gerade einmal 215 Personen umfassende Gruppe der Transkarpatien-Deutschen betroffen, deren überwiegender Teil einem beim Kokerei- und Chemiekombinat in Nowa Horliwka im Donbass bestehenden Arbeitsbataillon zugewiesen wurde.

Die vollständige Deportation der Deutschen aus dem ukrainischen Transkarpatien begann auf Grundlage des Erlasses Nr. 1034 des NKWD der UdSSR vom 15. Januar 1946. Der Leiter der regionalen Verwaltung für Innere Angelegenheiten Lialko hielt in einem Bericht fest, dass der Aussiedlung „Personen deutscher Nationalität mitsamt ihren Familien“ unterliegen sollten, die sich „zur Zeit der deutsch-ungarischen Besatzung in besonderem Maße kompromittiert hatten, darunter insbesondere Anhänger der nationalistischen Organisation „Volksbund“, Familienangehörige von SS-Mitgliedern, sowie Familien, die gemeinsam mit den zurückziehenden Truppen nach Deutschland geflohen und anschließend an ihre früheren Wohnorte zurückgekehrt waren.“ Die etwa 2.000 Deportierten, die im Status den Deutschen mit sowjetischer Staatsangehörigkeit gleichgestellt wurden, wurden in im Gebiet Tjumen gelegene Sondersiedlungen gebracht. Nahezu ein Drittel der Betroffenen kam bis 1948 ums Leben, da sie den extremen klimatischen Bedingungen, den äußerst geringen Lebensmittelrationen (600 Gramm Brot pro Tag für Arbeiter und 250 Gramm für Kinder und ältere Personen) und der erschöpfenden Arbeit bei der Holzgewinnung nicht standhalten konnten. Im Jahr 1949 trafen weitere 701 Personen in dem Gebiet ein.

Einige Familien der transkarpatischen Deutschen kehrten nach der im Jahr 1955 erfolgten Aufhebung des Sondersiedlungsregimes ungeachtet eines vom Ministerrat der Ukrainischen SSR erlassenen Verbots in ihre Heimatregion zurück und lebten dort mit stillschweigender Duldung der lokalen Verwaltungsbehörden. Andere bemühten sich im Zuge von Anträgen auf Familienzusammenführung um eine Emigration in die BRD oder die DDR. Der übrige Teil zog nach Moldawien, Kasachstan oder Kirgisien weiter.

Наказ військового коменданта м. Ужгорода №2 про рееспрацію колишніх солдатів і офіцерів угорської та німецької армій, а також військовозобов'язаних жителів Закарпаття німецької й угорської національності

XI Звільнення зі спецпоселення та реабілітація

Незадовго до закінчення війни радянське керівництво законодавчо оформило дискримінаційний режим спецпоселення, який накладав низку обмежень громадянських прав на депортовані народи, звинувачені в масовому колабораціонізмі. Згодом його посилив секретний Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р., який наказував «чеченців, карачаївців, інгушів, балкарців, калмиків, німців, кримських татар та ін.» залишити в місцях виселення «навечно, без права повернення до їхніх колишніх місць проживання». За самовільний виїзд або втечу встановлювалася сувора міра покарання – 20 років каторжних робіт.

Життя німців, як і інших «покараних» етносів, на місцях перебувало під суворим контролем спецкомендатур МВС. Спецпоселенці були зобов'язані щомісяця з'являтися туди для проставляння контрольних відміток; без дозволу коменданта їм заборонялося залишати пункт проживання. Неофіційне спостереження за контингентом велося за допомогою тисяч інформаторів з числа самих німців та місцевих жителів. Особливо органи безпеки цікавили політичні настрої та невідомі подробиці біографій людей, які жили під окупацією. Будь-яке необережно сказане слово могло стати приводом для «агентурної розробки» та призвести до арешту.

Німецьке населення в СРСР втратило можливість підтримувати свою національну ідентичність. Вільно розмовляти рідною мовою німці могли лише у вузькому сімейному колі. Будь-яка відкрита культурна та релігійна діяльність фактично перебувала під забороною. Все це особливо негативно позначалося на молодому поколінні.

Представники влади ставилися до німців часто жорсткіше, ніж до спецпоселенців інших національностей. У багатьох регіонах допускалося відверте свавілля. Про все це свідчать десятки тисяч поданих німцями скарг та заяв про проблеми з воз'єднанням сімей, виїздом в інші регіони для навчання або працевлаштування, порушенням прав тощо.

Смерть Сталіна стала поштовхом до поступових змін у становищі спецпоселенців. Зокрема, постановою Ради міністрів СРСР від 5 липня 1954 р. були зняті обмеження на пересування в межах республік та країв. Після офіційного візиту канцлера ФРН Конрада Аденауера до Москви основна маса німців була звільнена від режиму спецпоселення указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 грудня 1955 р. При цьому німці позбавлялися права вимагати повер-

Entlassung aus der Sondersiedlung und Rehabilitierung

Kurz vor Kriegsende arbeitete die Sowjetregierung die gesetzlichen Grundlagen für das sogenannte Sondersiedlungsregime endgültig aus, das den der massenhaften Kollaboration bezichtigten und auf dieser Grundlage deportierten Völkern zahlreiche Einschränkungen ihrer bürgerlichen Rechte auferlegte. Später wurden die entsprechenden Regelungen aufgrund eines Geheimbeschlusses des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR vom 26. November 1948 noch weiter verschärft, dem zufolge „Tschetschenen, Karatschaier, Inguschen, Balkaren, Kalmücken, Deutsche, Krimtataren und andere“ „auf ewig“ und „ohne Recht auf Rückkehr an ihre früheren Wohnorte“ an ihren Verbannungsorten verbleiben sollten. Für das eigenmächtige Verlassen der Siedlungsorte bzw. Flucht war das besonders harte Strafmaß von zwanzig Jahren Zwangsarbeit vorgesehen.

An den Orten der Sondersiedlung lebten die Deutschen wie auch die Angehörigen anderer „bestrafter“ Ethnien unter strenger Kontrolle der Sonderkommandanturen des Innenministeriums, bei denen sie sich einmal im Monat melden mussten, um sich entsprechende Kontrollvermerke eintragen zu lassen. Ohne Genehmigung des Kommandanten durfte niemand seinen Wohnort verlassen. Darüber hinaus bestand ein enges Netz Tausender inoffizieller Informanten, die sich aus den Reihen sowohl der Deutschen als auch der einheimischen Bevölkerung rekrutierten. Dabei galt das Interesse der Sicherheitsbehörden vor allem den politischen Einstellungen der Menschen sowie ihrem Verhalten während der Besatzungszeit. Jedes unbedachte Wort konnte Anlass zu einer „Agenturermittlung“ geben und eine Verhaftung nach sich ziehen.

Die in der UdSSR lebenden Deutschen verloren die Möglichkeit, ihre nationale Identität zu bewahren und konnten ihre Muttersprache allenfalls noch im engsten Familienkreis sprechen. Jede offene kulturelle und religiöse Tätigkeit war verboten. All dies hatte insbesondere auf die junge Generation verheerende Auswirkungen.

Die Vertreter der Staatsregierung gingen mit Deutschen oft härter um als mit Sondersiedlern anderer ethnischer Zugehörigkeit. In vielen Regionen kam es zu offener Willkür. Davon zeugen Zehntausende von Deutschen verfasste Beschwerden bzw. Anträgen, in denen es etwa um Fragen der Familienzusammenführung, einen dem Studium oder der Arbeitsaufnahme dienenden Wechsel des Wohnortes oder die Verletzung ihrer Rechte ging.

Nach Stalins Tod wurde die Lage der Sondersiedler nach und nach besser. So hob der Ministerrat der UdSSR am 5. Juli 1954 die für die Freizügigkeit innerhalb der Re-

нення конфіскованого при виселенні майна та переїзду до місць довоєнного проживання.

Рішення Москви згодом було підкріплене двома постановами Ради міністрів УРСР. Перша – від 15 листопада 1956 р. – забороняла повернення до Криму кримських татар, німців, греків, болгар, вірмен та інших громадян, які раніше там проживали. Друга – від 3 березня 1958 р. – забороняла німцям, уродженцям УРСР та інших республік СРСР, селитися в Одеській, Запорізькій, Херсонській, Миколаївській, Кримській та Закарпатській областях. У постанові пояснювалося, що прибуття значної кількості осіб німецької національності в названі регіони «затрудняє їх трудовлаштування і розселення».

Заборона на переїзд німців до місць довоєнного проживання була знята указом Президії Верховної Ради СРСР № 533-VIII від 9 січня 1974 р. Однак це не призвело до їхнього масового повернення у Поволжя та Україну.

РАСПИСКА

„12“ XII 1948 г. гор., пос. Масловск м.р.к

Свердловской области, я, высленец Фербер Иван Андреевич
(указав фамилию, имя, отчество и год рождения)

1917 г. рождения, проживающий в спецпоселке Масловск м.р.к Ивдельск р.н. Свердловской области
(название спецпоселка и района)

ти, даю настоящую расписку в том, что мне объялен Указ Президиума Верховного Совета Союза ССР от 26 ноября 1948 года „Об уголовной ответственности за побег из мест обязательного и постоянного поселения лиц, высланных в отдаленные районы Советского Союза в период Отечественной войны.“

Мне разъяснено, что согласно этому Указу Президиума Верховного Совета Союза ССР, в Свердловской области я поселен навечно, без права возврата к прежнему месту жительства и за самовольный выезд (побег) из места моего поселения я подлежу привлечению к уголовной ответственности.

Мера наказания за это преступление определена в 20 лет каторжных работ.

Мне также разъяснено, что лица виновные в укрывательстве, способствующие или оказывающие помощь бежавшим из мест обязательного поселения будут привлекаться к уголовной ответственности.

Мера наказания за эти преступления определена лишением свободы на 5 лет.

Подпись высленца Фербер Иван Андреевич

Расписку отобрал [подпись] [подпись] / [подпись]

(данная должность, звание, подпись и фамилия)

„12“ XII 1948 г.

Розписка спецпоселенця Фербера І.А. про оголошення Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. (Державний архів Управління внутрішніх справ в Сумській області)

Bestätigung des Sondersiedlers I. Ferber über die Kenntnisnahme des Erlasses des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR vom 26. November 1948. (Staatsarchiv der Verwaltung für innere Angelegenheiten in der Region Sumy)

publiken und Regionen geltenden Beschränkungen auf. Im Anschluss an Adenauers Moskau-Reise entließ das Präsidium des Obersten Sowjets der UdSSR die überwiegende Mehrheit der Deutschen am 13. Dezember 1955 aus dem Regime der Sondersiedlung, ohne ihnen allerdings das Recht auf Rückgabe ihres bei der Deportation konfiszierten Besitzes oder die Rückkehr an ihre früheren Wohnorte zuzugestehen.

Diese Entscheidung Moskaus wurde später durch zwei Beschlüsse des Minister-rats der Ukrainischen SSR bestätigt, der am 15. November 1956 den Krimtataren, Deutschen, Griechen, Bulgaren und Armeniern die Rückkehr auf die Krim und am 3. März 1958 den in der Ukrainischen SSR oder in anderen Sowjetrepubliken gebürtigen Deutschen die Niederlassung in den Gebieten Odesa, Saporischschja, Cherson, Mykolajiw, Krim und Transkarpatien verbot. In dem entsprechenden Beschluss hieß es, dass die Zuwanderung einer solch großen Zahl ethnischer Deutsche in die genannten Gebiete deren „Arbeitsaufnahme und Ansiedlung“ erschwere.

Das für die Deutschen geltende Verbot, an ihre Vorkriegswohnorte zurückzukehren, wurde am 9. Januar 1974 durch den Erlass Nr. 533-VIII des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR aufgehoben. Dies führte jedoch nicht zu einer massenhaften Rückkehr der Deutschen in das Wolgagebiet oder in die Ukraine.

Im Rahmen der Ende der 1980er Jahre eingeleiteten Politik von Glasnost und Perestroika wurde in einer breiteren Öffentlichkeit darüber diskutiert, die Opfer der Repressionen zu rehabilitieren. Ein erster von Seiten des Staates unternommener Schritt war die Verabschiedung der Erklärung „Über die Anerkennung des rechtsgerichteten Repressionsmaßnahmen und die Gewährleistung ihrer Rechte“ durch den Obersten Sowjet der UdSSR am 14. November 1989. Es sollte allerdings noch bis zum 7. März 1991 dauern, bis der Oberste Sowjet der UdSSR schließlich die Aufhebung dieser Maßnahmen beschloss.

Anschließend verabschiedete die Ukrainische SSR am 17. April 1991 das Gesetz „Über die Rehabilitierung der Opfer der politischen Repressionen in der Ukraine“, dem zufolge alle aus politischen, sozialen, nationalen und sonstigen Gründen verfolgten Personen rehabilitiert und deren Bürgerrechte sowie die Bürgerrechte ihrer Familienmitglieder vollständig wiederhergestellt werden sollten.

Kurz nach dem Zerfall der Sowjetunion schlug die Ukraine mit Blick auf die Rehabilitierung der deutschen Bevölkerung eine neue Richtung ein. So lud Präsident L. Krawtschuk am 23. Januar 1992 für die Öffentlichkeit überraschend alle in Sibirien, Kasachstan und den zentralasiatischen Republiken lebenden Deutschen ein, in die Ukraine zurückzukehren. Die Umsetzung dieses Projekts wurde von einer ukrainisch-deutschen Regierungskommission koordiniert. Insgesamt sollten annähernd 400.000 Deutsche vor allem in den Gebieten Odesa, Cherson, Mykolajiw und Sapo-

В умовах політики гласності та перебудови наприкінці 1980-х рр. розгорнулося широке суспільне обговорення проблеми реабілітації жертв репресій. Першим кроком з боку держави стало ухвалення 14 листопада 1989 р. Верховною Радою СРСР Декларації «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано насильницькому переселенню, і забезпечення їхніх прав». Постанову про скасування цих актів Верховна Рада СРСР ухвалила лише 7 березня 1991 р.

Слідом за цим в УРСР 17 квітня 1991 р. вийшов закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», який передбачав реабілітацію всіх осіб, які постраждали від гонінь з політичних, соціальних, національних та інших мотивів, і відновлення їх, включно з членами сімей, у всіх громадянських правах.

Незабаром після розпаду СРСР реабілітація німецького населення в Україні набула нового вектору. 23 січня 1992 р. президент Л. Кравчук несподівано для громадськості запросив німців, які проживали в Сибіру, Казахстані та республіках Середньої Азії, повернутися в Україну. Робота з реалізації цього проекту координувалася Українсько-Німецькою міжурядовою комісією. Розселення приблизно 400 тис. німців планувалося здійснити головним чином в Одеській, Херсонській, Миколаївській та Запорізькій областях, які відчували високу потребу в працездатному населенні та інвестиціях в аграрний сектор. Однак через три роки первісне натхнення німецької сторони змінилося розчаруванням: українська сторона не змогла продемонструвати конкретних кроків до втілення ініціативи президента.

Завершальним етапом у реабілітації німецького населення України став ухвалений 17 квітня 2014 р. Верховною Радою закон «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою». Закон оголосив депортації народів, національних меншин та окремих осіб з місць постійного проживання на підставі рішень органів державної влади колишнього СРСР або союзних республік незаконними та злочинними актами. Крім того, він визначив відновлення прав громадян України з числа депортованих як один з пріоритетних напрямків політичного, соціально-економічного, культурного та духовного розвитку суспільства.

Станом на 1991 р. на території України проживало понад 38 тис. етнічних німців, що становило близько 5 % їхньої довоєнної чисельності. Згідно з переписом населення 2001 р., їхнє число скоротилося до приблизно 33 тис. Сьогодні українські німці мають рівні права з іншими громадянами країни. У них є свої громадські організації, об'єднані у Раду німців України, яка, користуючись підтримкою урядів Німеччини та України, опікується питаннями гуманітарної допомоги, а також соціального, культурного та освітнього розвитку своїх членів.

rischschja angesiedelt werden, in denen ein erheblicher Bedarf an Arbeitskräften und Investitionen im Agrarsektor herrschte. Nach drei Jahren wich die anfängliche Begeisterung auf deutscher Seite jedoch der Enttäuschung, da die ukrainische Seite keine konkreten Schritte zur Umsetzung der Initiative des Präsidenten vorweisen konnte.

Das Schlusskapitel der Rehabilitierung der deutschen Bevölkerung der Ukraine bildete das am 17. April 2014 von der Werchowna Rada verabschiedete Gesetz „Über die Wiederherstellung der Rechte der aufgrund ihrer nationalen Zugehörigkeit deportierten Personen“, das die aufgrund von Beschlüssen der staatlichen Organe der UdSSR bzw. der Unionsrepubliken erfolgte Deportation von Völkern, nationalen Minderheiten und Einzelpersonen aus ihren ständigen Wohnorten für rechtswidrig und kriminell erklärte und die Wiederherstellung der Rechte der von den Deportationen in Mitleidenschaft gezogenen ukrainischen Staatsbürger als eine der vorrangigen Aufgaben der politischen, sozioökonomischen, kulturellen und geistigen Entwicklung der Gesellschaft definierte.

Im Jahr 1991 lebten in der Ukraine mehr als 38.000 ethnische Deutsche, was etwa 5% ihrer Bevölkerungszahl vor dem Krieg entsprach. Nach den Daten der Volkszählung von 2001 sank ihre Zahl in den folgenden zehn Jahren auf etwa 33.000. Heute haben die ukrainischen Deutschen die gleichen Rechte wie alle anderen Staatsbürger des Landes. Sie haben eigene gesellschaftliche Organisationen, die im Rat der Deutschen der Ukraine zusammengeschlossen sind, der sich mit Unterstützung deutscher und ukrainischer Regierungsstellen Fragen der humanitären Hilfe sowie der sozialen, kulturellen und bildungspolitischen Entwicklung seiner Mitglieder widmet.

На акварелі зображено ділянку будівництва Широкивської ГЕС, зведеної силами ув'язнених та трудармійців. Автор: трудармієць Костянтин Куноф. 1946 р. (Архів Международного Мемориала)

Von dem Arbeitsarmisten Kostjantyn Kunof angefertigtes Aquarell, auf dem die Baustelle des von Häftlingen und Mitgliedern der Arbeitsarmee errichteten Wasserkraftwerks Schyrokivka dargestellt ist, 1946. (Archiv von Memorial International)

Подписка

Я, спецпоселенец Шперлинг С.А. С.А. Сперлинг Иванович 1895 г.р.
укажите фамилию или, отчество и год рождения
 , проживающий в спецпоселке Ильинское Ильинское
название спецпоселка название района
 района Свердловской области, ознакомившись лично с постановлением СНК СССР № 35 от 8 января 1945 г. „о правовом положении спецпереселенцев“, обязуюсь:

1. Строго соблюдать режим для спецпоселенцев, установленный на спецпоселке и без разрешения коменданта спецкомендатуры из района поселения самовольно никуда не отлучаться.
2. Соблюдать общественный порядок на спецпоселке и подчиняться всем распоряжениям спецкомендатуры.
3. В 3-х дневный срок сообщать в спецкомендатуру МВД о всех изменениях, происшедших в составе моей семьи (рождение ребенка, смерть члена семьи, прибытие в семью новых жителей, побег и т. п.).

Мне разъяснено, что самовольная отлучка за пределы района расселения, обслуживаемого спецкомендатурой рассматривается, как побег с места обязательного поселения, и влечет за собой ответственность в судебном порядке до 10 лет лишения свободы, а за нарушение режима и общественного порядка на поселке спецпоселенцы подвергаются административному взысканию в виде штрафа до 100 рублей или ареста до 5 суток.

Подпись спецпоселенца Шперлинг
 Подписку отобрал _____
 Комендант спецкомендатуры Иванов
 _____ 1948 года.

Підписка спецпоселенки Шперлінг С.А. про ознайомлення з постановою Раднаркому СРСР № 35 від 8 січня 1945 р. (Державний архів Управління внутрішніх справ в Сумській області)

Empfangsbestätigung der Sondersiedlerin S. Sperling über die Kenntnisnahme des Beschlusses des Rats der Volkskommissare der UdSSR Nr. 35 vom 8. Januar 1945. (Staatsarchiv der Verwaltung für Innere Angelegenheiten in der Region Sumy)

РЕГИСТРАЦИОННЫЙ ЛИСТ № 235
по книге посел. учета

Гаген
 (Образец подписи)

**Ежемесячной регистрации
 выселенца—спецпоселенца**

Гаген Серафим Иванович 1920
(Фамилия, имя, отчество и год рождения)

С. Брауншвейгский Экономического района
(к какому контингенту принадлежит выселенец-спецпоселенец)

№ 235 10/11 51
(место жительства выселенца—спецпоселенца)

19-22, дата документа и кем выдан документ удостоверяющий личность выселенца-спецпоселенца)

Год и месяц	контр. дата явки	факт. дата	Расписка выселенца-спецпоселенца	Год и месяц	контр. дата явки	факт. дата	Расписка выселенца-спецпоселенца
Июль 1950 г.			Гаген	Апрель 1951 г.	6	6	Гаген
Август "	10	5	Гаген	Май "	6	6	Гаген
Сентябрь "	10	10	Гаген	Июнь "	6	6	Гаген
Октябрь "	10	10	Гаген	Июль "	6	6	Гаген
Ноябрь "	10	11	Гаген	Август "		1	Гаген
Декабрь "	10	10	Гаген	Сентябрь "	31	17	Гаген
Январь 1951 г.	10	10	Гаген	Октябрь "	-	12	Гаген
Февраль "	10	10	Гаген	Ноябрь "		1	Гаген
Март "	10	2	Гаген	Декабрь "		10	Гаген

Лист щомісячної реєстрації спецпоселенки Гаген С.І. (Державний архів Управління внутрішніх справ в Сумській області)

Monatliches Registrierungsformular der Sondersiedlerin S. Hagen. (Staatsarchiv der Verwaltung für Innere Angelegenheiten in der Region Sumy)

Хронологія подій

Серпень – вересень 1941 р.

На підставі директиви Ставки Верховного Головнокомандування № 00931 від 14 серпня 1941 р. було здійснено депортацію близько 60 000 німців із Криму до Орджонікідзевського краю.

22 вересня 1941 р.

Постанова Державного комітету оборони СРСР № 702сс «Про переселення німців із Запорізької, Сталінської та Ворошиловградської областей». Із зазначених регіонів, а також Дніпропетровської й Одеської областей до кінця 1941 р. було депортовано понад 80 000 німців до Казахської РСР та Новосибірської області.

Кінець серпня 1941 р.

Напередодні ліквідації АРСР німців Поволжя органи НКВС СРСР розробили низку документів, що визначали механізм депортаційної політики в масштабах країни. З цього часу рішення про виселення німців ухвалювалися центральними органами влади СРСР.

Кінець червня – початок липня 1941 р.

Розгортання репресій на підставі директив органів держбезпеки, Комуністичної партії та Раднаркому СРСР проти «політично неблагонадійних» громадян. Хвиля арештів зачепила багатьох етнічних німців, особливо на прифронтових територіях.

Серпень 1941 р.

Депортації німців з окремих прифронтових районів Миколаївської, Запорізької, Дніпропетровської та Харківської областей.

Початок вересня 1941 р.

На підставі виконання постанови Політбюро ЦК ВКП(б) «Про німців, які проживають на території Української РСР» від 31.08.1941 р. на лівобережжі заарештовано 7 091 особу як «антирадянський елемент»; 18 600 німців-чоловіків віком 16–60 років були мобілізовані до 13 будівельних батальйонів та направлені до виправно-трудова таборів НКВС (початок формування «Трудової армії»).

7 січня 1944 р.

Нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія на виконання вказівки Сталіна підписав наказ № 0013, що передбачав арешти виявлених на звільнених територіях України етнічних німців, які мали в період окупації статус «фольксдойче», та ув'язнення до спеціального Чорногорського табору (Красноярський край).

15 січня 1946 р.

На підставі розпорядження НКВС СРСР № 1034 розпочалася депортація закарпатських німців. Перші приблизно 2 000 осіб були направлені як спецпоселенці на лісозаготівлі в Тюменську область. У 1949 р. туди ж прибула ще 701 особа.

9 січня 1974 р.

Зняття заборони на повернення німців у довоєнні місця проживання указом Президії Верховної Ради СРСР № 533-VIII.

17 квітня 2014 р.

Ухвалення Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою». Депортації національних меншин радянською владою оголошувались «як незаконні та злочинні акти».

Червень – липень 1942 р.

Депортація німців за вказівкою НКВС СРСР із тимчасово звільнених Червоною армією районів Харківської (854 особи) та Ворошиловградської (2 748 осіб) областей до Кустанайської області Казахської РСР.

13 грудня 1955 р.

Вихід указу Президії Верховної Ради СРСР «Про зняття обмежень у правовому положенні німців і членів їхніх сімей, які знаходяться на спецпоселенні». Скасовувався режим спецпоселення, але без права на повернення у місця довоєнного проживання.

14 листопада 1989 р.

Прийняття Декларації Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали примусового переселення, та забезпечення їхніх прав».

1945-1946 рр.

Внаслідок репатріації на вічне спецпоселення у віддалені регіони СРСР прибуло 208 388 німців, які були евакуйовані з окупованих територій у 1943–1944 рр. до Німеччини та Польщі.

Chronologie der Ereignisse

August – September 1941

Auf Grundlage von Direktive Nr. 00931 des sowjetischen Oberkommandos vom 14. August 1941 wurden etwa 60.000 Deutsche von der Krim in das Region Ordschonikidse deportiert.

Ende August 1941

Unmittelbar vor der Auflösung der ASSR der Wolgadeutschen erarbeiteten die Organe des NKWD der UdSSR eine Reihe von Dokumenten, die die Mechanismen der Deportationspolitik landesweit festlegten. Von diesem Zeitpunkt an wurden alle die Umsiedlung der Deutschen betreffenden Fragen von den zentralen Staatsorganen der UdSSR entschieden.

22. September 1941

Beschluss des Staatlichen Verteidigungskomitees der UdSSR Nr. 702cc „Über die Vertreibung der Deutschen aus den Gebieten Saporischschja, Stalino und Woroschylowgrad“. Aus diesen sowie den Gebieten Dnipropetrowsk und Odesa wurden bis Ende 1941 über 80.000 Deutsche in die Kasachische SSR und in das Gebiet Nowosibirsk deportiert.

Ende Juni – Anfang Juli 1941

Beginn der gegen „politisch unzuverlässige“ Bürger gerichteten Repressionen auf Grundlage von Direktiven der Staatssicherheitsorgane, der Kommunistischen Partei und des Rats der Volkskommissare der UdSSR. Von der Verhaftungswelle waren insbesondere zahlreiche in frontnahen Gebieten lebende ethnische Deutsche betroffen.

August 1941

Deportation der Deutschen aus einzelnen in den Gebieten Mykolajiw, Saporischschja, Dnipropetrowsk und Charkiw gelegenen, frontnahen Rayonen.

Anfang September 1941

Auf Grundlage des Beschlusses „Über die in der Ukrainischen SSR ansässigen Deutschen“ des Politbüros des ZK der WKP(B) vom 31. August 1941 wurden in der linksufrigen Ukraine 7.091 „antisowjetische Elemente“ verhaftet. 18.600 deutsche Männer im Alter von 16-60 Jahren wurden in 13 Baubataillonen zusammengezogen und in die Arbeitslager des NKWD geschickt, was den Beginn des Aufbaus der sogenannten „Arbeitsarmee“ markierte.

7. Januar 1944

Der Volkskommissar für Innere Angelegenheiten der UdSSR L. Berija unterzeichnete auf Anweisung Stalins den Erlass Nr. 0013, dem zufolge die in den befreiten Gebieten der Ukraine angetroffenen ethnischen Deutschen, die während der Besatzungszeit den Status von „Volksdeutschen“ hatten, verhaftet und in das im Gebiet Krasnojarsk gelegene Sonderarbeitslager Tschernogorsk gebracht werden sollten.

15. Januar 1946

Auf Grundlage von Erlass Nr. 1034 des NKWD der UdSSR begann die Deportation der Karpatendeutschen. Die ersten etwa 2.000 Personen wurden als Sondersiedler in das Gebiet Tjumen geschickt, wo sie Waldarbeiten verrichten mussten. 1949 trafen dort weitere 701 Personen ein.

9. Januar 1974

Aufhebung des für die Deutschen bestehenden Verbots, an ihre früheren Wohnorte zurückzukehren aufgrund von Erlass Nr. 533-VIII des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR.

17. April 2014

Verabschiedung des Gesetzes der Ukraine „Über die Wiederherstellung der Rechte von aufgrund ihrer Nationalität deportierten Personen“. Die von der Sowjetregierung vollzogenen Deportationen nationaler Minderheiten wurden zu „rechtswidrigen und kriminellen Handlungen“ erklärt.

Juni – Juli 1942

Auf Anweisung des NKWD der UdSSR erfolgende Deportation der Deutschen aus den vorübergehend von der Roten Armee befreiten Rayonen der Gebiete Charkiw (854 Personen) und Woroschylowgrad (2.748 Personen) in das Gebiet Kostanai (Kasachische SSR).

13. Dezember 1955

Erlass der Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR „Über die Aufhebung der für die in Sondersiedlungen lebenden Deutschen und deren Familienangehörige geltenden rechtlichen Einschränkungen“. Ungeachtet der Aufhebung des Sondersiedlerstatus hatten die Deutschen kein Recht auf Rückkehr an ihre früheren Wohnorte.

14. November 1989

Verabschiedung der Erklärung des Obersten Sowjets der UdSSR „Über die Anerkennung des rechtswidrigen Charakters der gegen die gewaltsam umgesiedelten Völker gerichteten Repressionsmaßnahmen und die Gewährleistung ihrer Rechte“.

1945–1946

Im Zuge der Repatriierungsmaßnahmen wurden 208.388 in den Jahren 1943-1944 aus den von der Wehrmacht besetzten Gebieten nach Deutschland und Polen evakuierte Deutsche in entlegene Regionen der Sowjetunion gebracht, wo sie „auf ewig“ in der Sondersiedlung leben sollten.

Додаткові онлайн-матеріали (QR-коди)

Депортація етнічних німців України у віддалені райони Радянського Союзу: до 80-річчя трагедії. Збірник наукових публікацій, присвячений широкому колу питань масової депортації етнічних німців України у 1941 році. Зокрема, розглядаються умови та наслідки депортації, а також правовий статус і становище німців у трудових таборах.

Депортація німців України 1941–1946 рр. Збірник документів. Видання включає документи про насильницькі переселення етнічних німців, уродженців УРСР, у різні періоди Другої світової війни та після її завершення, їхнє перебування в таборах НКВС і на спецпоселенні.

Книга пам'яті. Спогади про депортацію німців з України – свідчення та спогади про трагедію німецької меншини, доповнені матеріалами істориків і художніми репродукціями.

Weitere Online-Ressourcen (QR-Codes)

Deportation der ethnischen Deutschen der Ukraine in entlegene Regionen der Sowjetunion: Zum 80. Jahrestag der Tragödie. Sammelband wissenschaftlicher Publikationen, der ein breites Spektrum an Fragen zur Massendeportation der ethnischen Deutschen der Ukraine im Jahr 1941 beleuchtet. Untersucht werden insbesondere die Bedingungen und Folgen der Deportation sowie der rechtliche Status und die Lebensumstände der Deutschen in Arbeitslagern.

Deportation der Deutschen der Ukraine 1941-1946. Sammelband von Dokumenten. Der Band enthält Dokumente über die gewaltsamen Deportationen ethnischer Deutschen, die in der Ukrainischen SSR geboren waren, in verschiedenen Phasen des Zweiten Weltkriegs und danach, sowie über ihre Unterbringung in NKWD-Lagern und in Sondersiedlungen.

Gedenkbuch. Erinnerungen an die Deportation der Deutschen aus der Ukraine – Zeugnisse und Erinnerungen an die Tragödie der deutschen Minderheit, ergänzt durch Beiträge von Historikern und künstlerische Reproduktionen.

Максим Бутченко. «Червоний квадрат» – сага про різні періоди життя родини німецьких колоністів на півдні України: від освоєння нових земель до гірких випробувань у радянський час. Основна сюжетна лінія роману присвячена депортації 1941 року та її наслідкам.

Maksym Butchenko. „Das rote Quadrat“ – eine Saga über verschiedene Lebensabschnitte einer deutschen Kolonistenfamilie im Süden der Ukraine: von der Erschließung neuer Gebiete bis hin zu den bitteren Schicksalsschlägen in der Sowjetzeit. Die Haupthandlung des Romans widmet sich der Deportation von 1941 und ihren Folgen.

Документальний фільм про депортацію етнічних німців з України під час Другої світової війни. Складається з численних інтерв'ю з депортованими та їхніми нащадками.

Dokumentarfilm über die Deportation der ethnischen Deutschen aus der Ukraine während des Zweiten Weltkriegs
Besteht aus zahlreichen Interviews mit Deportierten und deren Nachkommen.

Оглядова лекція історика Володимира Мартиненка «Депортації німецького населення з території України у 1941-1942 рр.».

Überblicksvorlesung des Historikers Volodymyr Martynenko „Die Deportation der deutschen Bevölkerung aus dem Gebiet der Ukraine in den Jahren 1941–1942“.

Анотація

Брошура «Депортація німців України» та пов'язана з нею онлайн-виставка присвячені вшануванню пам'яті та осмисленню долі німців в Україні, зокрема трагедії депортацій як ключового етапу їхньої історії та етнокультурної ідентичності. Видання має на меті закріпити тему депортації в колективній пам'яті німецької меншини та суспільства більшості, а також сприяти взаєморозумінню й підвищенню суспільної видимості цієї сторінки історії.

Завдяки двомовному формату — німецькою та українською мовами — матеріали адресовані як представникам німецької меншини, так і широкій українській аудиторії. Брошура розповсюджується в центрах зустрічей німецької меншини, а також у школах і музеях, забезпечуючи науково обґрунтоване, але водночас загальнодоступне висвітлення причин і наслідків цієї історичної зламної події.

Матеріали зібрані, опрацьовані та узагальнені кандидатом історичних наук Володимиром Мартиненком з ініціативи Ради німців України за фінансової підтримки Федерального міністерства внутрішніх справ Німеччини через Благодійний Фонд «Товариство Розвитку».

Над проєктом працювали:

Володимир Мартиненко,
Володимир Лейсле,
Наля Романенко,
Катя Яцушек,
Тетяна Загоровець,
Ларс Нергоф,
Кароліна Желудкова,
Ганна Лейсле,
команда «BIZ-Україна»

Annotation

Die Broschüre „Deportation der Deutschen der Ukraine“ sowie die begleitende Online-Ausstellung sind dem Gedenken an das Schicksal der Deutschen in der Ukraine gewidmet, insbesondere der Tragödie der Deportationen als einem schicksalsprägenden Abschnitt ihrer Geschichte und ihrer ethnokulturellen Identität. Die Veröffentlichung verfolgt das Ziel, das Thema der Deportation im kollektiven Gedächtnis der deutschen Minderheit sowie im Bewusstsein der Gesellschaft zu verankern. Sie soll zu gegenseitigem Verständnis und zu einer stärkeren gesellschaftlichen Sichtbarkeit dieses Kapitels der Geschichte beitragen.

Zweisprachig verfasst – auf Deutsch und Ukrainisch – richten sich die Materialien sowohl an Angehörige der deutschen Minderheit als auch an ein breites ukrainisches Publikum. Die Broschüre wird in Begegnungszentren der deutschen Minderheit sowie in Schulen und Museen verbreitet und bietet eine wissenschaftlich fundierte, zugleich aber allgemein verständliche Darstellung der Ursachen und Folgen dieses historischen Einschnitts.

Die Materialien wurden vom Historiker Volodymyr Martynenko, auf Initiative des Rates der Deutschen der Ukraine zusammengestellt, bearbeitet und zusammengefasst. Die Veröffentlichung erfolgte mit finanzieller Unterstützung vom Bundesministerium des Innern durch den Wohltätigkeitsfonds „Gesellschaft für Entwicklung“.

Projektteam:

Volodymyr Martynenko,
Volodymyr Leysle,
Nalia Romanenko,
Kate Jacuszek,
Tetiana Zagorovets,
Lars Nehrhoff,
Karolina Zheludkova,
Hanna Leysle sowie
das Team „BIZ-Ukraine“

